

Skript 44.2

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Zomer 2022

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 44 nr. 2, zomer 2022
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 22,50 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact opnemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Rob Bes, Sanne van den Brink, Noa Duijsens (hoofdredacteur), Puck Limburg, Eva Markx, Jeroen Pelkman, Julius van der Poel, Alan van Rijn, Nina Saelmans, Renate Smit.

Redactieraad drs. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog, dr. D.W.A.G. van den Heuvel, dr. M.M. Leeman en dr. A. Nobel.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

Geachte lezer,

Met trots presenteer ik u ons vierenveertigste zomernummer. In deze editie vindt u zoals altijd een scala aan interessante artikelen en andere inhoud. Fleur van Aalst heeft een artikel geschreven over de invloed van de Culturele Revolutie in China op de etnische identiteit van de Mongoolse gemeenschap. Ze heeft hierbij in het bijzonder gekeken naar de symbolische rol van Chinggis Khan voor de Mongolen tijdens de migratie van de Han-Chinezen.

Henk Binnekamp schreef over de manier waarop de berichtgeving over wolkenkrabbers in New York tussen 1890 en 1913 vorm kreeg in de Nederlandse media. Hij heeft hiervoor gekeken naar artikelen in kranten en tijdschriften. Opvallend hierbij is de ambivalente positie die veel artikelen aannamen tegenover wolkenkrabbers en de moderniteit van de Verenigde Staten.

Verder bevat dit nummer een artikel van de hand van Jonas van Dormolen over de ontwikkeling van de geschiedschrijving als moderne discipline. Hij schetst de ontwikkeling van het vakgebied vanaf de periode van de Franse Revolutie en kijkt specifiek naar de invloed van de Duitse historicus Barthold Georg Niebuhr.

Tot slot gaat het artikel van Simon van Oort over de oorsprong van de term ‘founding fathers’. Warren Harding heeft deze term gepopulariseerd en hij heeft zo bijgedragen aan de religieuze air die nog steeds rond de founding fathers hangt.

Ook bevat dit zomernummer een opiniestuk van Philippe Buc, hoogleraar aan de Universiteit Leiden, en een column van Duco Hellema over het monument voor Keesje Brijde. Zeker niet te missen is het interview met Maarten van Rossem over zijn carrière en over geschiedenis als vakgebied. Voor het promovendusinterview spraken we Nienke Altena over haar promotieonderzoek naar het voortgezet onderwijs tijdens de Tweede Wereldoorlog. Vanaf dit nummer keert ook de culturele agenda weer terug, dus werp er snel een blik op en plan de zomer alvast vol met leuke culturele activiteiten.

Ik wens u veel leesplezier en een fijne zomer!

Noa Duijsens

Hoofdredacteur *Skript Historisch Tijdschrift*

E. LAWSON.

INHOUDSOPGAVE

6	Column Een monument voor Keesje Brijde <i>Duco Hellema</i>
10	Chinggis Khan: Een symbool van superioriteit <i>Fleur van Aalst</i>
27	Promovendusinterview met Nienke Altena 'Tieners blijven tieners, ook tijdens de oorlog' <i>Alan van Rijn</i>
32	Wolkenkrabbers in kranten- en tijdschriftartikelen <i>Henk Binnekamp</i>
44	Opiniestuk War and religion <i>Philippe Buc</i>
48	Hoe de geschiedenis ontstond <i>Jonas van Dormolen</i>
60	Interview met Maarten van Rossem Tegendraads historicus, bevlogen commentator <i>Puck Limburg en Rob Bes</i>
72	Warren Harding en de 'founding fathers' <i>Simon van Oort</i>
86	Recensies
92	Tip van de redactie
94	Culturele agenda
100	Abstracts

EEN MONUMENT VOOR KEESJE BRIJDE

Duco Hellema

Het is weer oorlog in Europa, met alle ellende van dien. Ik verbaas me soms over de commentaren op televisie en in de kranten. Vooral in de eerste dagen van het conflict en in de weken voordat de Russen aanvielen. Alsof het om een wedstrijd gaat. Ook sommige Europese politici deden daaraan mee. Zoals Ursula von der Leyen, de voorzitter van de Europese Commissie, met haar opmerking dat Oekraïne 'bij ons hoort'. Een supporter die haar favoriete voetbalteam aanmoedigde.

Natuurlijk was de Russische invasie een daad van agressie. En natuurlijk moest Oekraïne worden gesteund. Maar oorlogsgeweld is verschrikkelijk. Niet voor niets is het bewaren van vrede de belangrijkste doelstelling van de Verenigde Naties, die direct na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht. 'Komende geslachten te behoeden voor de gesel van de oorlog', zo begint de Preambule van het VN-Handvest. Maar de Verenigde Naties spelen in de huidige wereldpolitiek helaas steeds meer een marginale rol.

Het duurt lang voordat oorlogen echt voorbij zijn. Ze laten decennialang hun sporen na. Misschien nog wel langer. In materieel en economisch opzicht, maar

vooral ook sociaal en psychologisch. Nog steeds herdenken we de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Het is een deel van onze nationale identiteit geworden.

Ik geef sterk de voorkeur aan kleinschalige, lokale gedenkplaatsen. Buurtinitiatieven, zoals het kleine monument gewijd aan Keesje Brijde, op het Keesje Brijdeplantsoen in Amsterdam-Oost.

Er is niet zoveel bekend over Keesje Brijde. Dat is niet onbegrijpelijk. Een Amsterdamse arbeidersjongen; het negende kind van in totaal twaalf. Het gezin-Brijde woonde in de Indische Buurt. Op 13 december 1944 ging Keesje met een of twee vriendjes kolen zoeken, op het spoorwegemplacement op Sporenburg in het Oostelijk Havengebied. Het was de beruchte Hongerwinter van 1944-1945. Er was een groot tekort aan voedsel en brandstof. Zeker voor de arme gezinnen in Oost.

Maar het spoorwegemplacement was kort tevoren door de Duitsers tot *Sperrgebiet* verklaard. Het werd bewaakt. De jongens werden ontdekt en onder vuur genomen. Keesje werd in zijn hals geraakt. Volgens sommige bronnen was hij

Bloemen in het Keesje Brijdeplantsoen tijdens de herdenking van mei 2020. Bron: Wikimedia Commons

meteen dood. Volgens andere werd hij nog levend naar het OLVG overgebracht en overleed hij daar. Hij werd in ieder geval een paar dagen later begraven op de Nieuwe Ooster Begraafplaats. Zijn graf is al lang geleden geruimd.

Wie Keesje heeft neergeschoten is altijd onduidelijk gebleven. Aanvankelijk werd gedacht aan een Duitser. Maar de CPN-krant *De Waarheid* berichtte in 1947 dat het waarschijnlijk een Nederlandse Landwachter was geweest. Jaren later zou een getuige dat bevestigen. De in november 1943 ontstane Landwacht be-

stond merendeels uit NSB'ers en verrichtte hand- en spandiensten voor de Duitsers. Een soort paramilitaire organisatie, of informele hulppolitie.

De dood van Keesje maakte indruk in de buurt. Direct na de bevrijding werd er een gedenkteken geplaatst bij het spoorwegemplacement op Sporenburg. Niet meer dan een eenvoudig houten kruis met Keesjes geboorte- en sterfdatum. En daarbij een gedicht, geschreven door Rijmelaar (pseudoniem van de bakker J. Schagen, woonachtig op de Javastraat).

Keesje is een kleine jongen,
Amper 13 jaar misschien,
Keesje wil zijn moeder helpen!
Kan haar getob niet langer-zien.

Moeder heeft nu kolen nodig
Om het kacheltje te stoken
Keesje is niet overbodig,
Wil de schoorsteen weer doen rooken.

's Morgens in het kille duister
Komt hij vlug en kwiek uit bed,
“Dag Moeder” klinkt zijn gefluister
“Ik ben terug, voor je er op let”.

In zijn sjofele, dunne kleeren,
Met een hongerige maag,
Zoo zag ik hem heel wat keeren
Ach wat was het nog een blaag.

Kooltjes rapen, voor zijn Moeder.
't Ventje deed al vroeg zijn best.
En hij was zijn broertjes hoeder
Tot die kogel kwam ten lest.

Kleine Amsterdamsche jongen,
Kleine deugniet van de straat,
Deze wensch op aller tongen:
God straffe dien onverlaat.

Die met zijn vervloekte wapen
Kleine kinderen niet ontzag!
En jou voor wat kooltjes rapen!
Stuurde naar dat kille graf.¹

Tot twee keer toe is het monument verplaatst, vanwege de grote veranderingen die zich sinds de oorlog in het Oostelijk Havengebied hebben voltrokken. Nu bevindt het zich in een moderne woonwijk, bij de Panamakade, aan de rand van een plantsoen dat naar Keesje is vernoemd. Kees Brijdeplantsoen zou het eerst gaan heten. Het werd gelukkig Keesje Brijdeplantsoen.

Op vier mei worden er bloemen gelegd, onder meer door leerlingen van de basisscholen in het Oostelijk Havengebied. Soms wordt er een toespraak gehouden, of wordt er iets voorgedragen of gezongen. Dat raakt mij meer dan plechtigheden met de koning, notabelen en militairen, zoals op de Dam.

Het is juli. Vooralsnog duurt het geweld in Oekraïne voort. Zoals zo vaak gaat het menselijk leed vaak ten onder in getallen, kaarten, strategische beschouwingen. Hopelijk komt er snel een diplomatieke oplossing. Maar het zal opnieuw decennia kosten voordat de oorlog werkelijk ten einde is.

Duco Hellema is emeritus hoogleraar Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen (Universiteit Utrecht). Hij schreef onder meer *Nederland en de jaren zeventig* (2012) en *The Global 1970s* (2018).

Noten

1. Rijmelaar, 'In Memoriam Keesje Brijde'. Het gedicht is geplaatst op een tekstbord bij het monument voor Keesje Brijde.

CHINGGIS KHAN: EEN SYMBOOL VAN SUPERIORITEIT

DE INVLOED VAN DE CULTURELE REVOLUTIE OP DE ETNISCHE IDENTITEIT VAN DE MONGOLEN IN BINNEN-MONGOLIË, 1965-1989

Fleur K. L. van Aalst¹

INLEIDING

Voor de Mongoolse minderheid in China is een sociale bijeenkomst zoals de Chinggis Tahilga [de offerceremonie voor Chinggis Khan] één van de zeldzame gelegenheden waarbij de Binnen-Mongolen in grote aantallen kunnen samenkomen. De Mongolen keren terug naar huis met een versterkt historisch bewustzijn door het trotste symbool van Chinggis Khan, en het gevoel van identiteit en gemeenschap, gecreëerd, herschapen of versterkt.²

In het bovenstaande citaat beschrijft Almaz Khan de offerceremonie in het Mausoleum van Chinggis Khan, die hij in 1988 bijwoonde in Binnen-Mongolië, China.³ Chinggis Khan (1162-1227) is niet enkel de Mongoolse krijgshoofd die het grootste aaneengesloten rijk in de geschiedenis van de wereld stichtte. Hij is een beladen

symbool die in de twintigste eeuw tot en met vandaag zeer vormend is geweest voor de Mongoolse én Chinese identiteit.⁴

In dit artikel zullen de Mongolen woonachtig in Binnen-Mongolië centraal staan. Er zal worden gekeken naar de Culturele Revolutie (1965-1976) en hoe deze gewelddadige periode invloed heeft gehad op de Mongoolse etnische identiteit in de periode 1965-1989. De Mongoolse cultuur kwam onder vuur te liggen ten tijde van de Culturele Revolutie, maar ook in de decennia erna voelden de Mongolen zich onder druk gezet door de dominante Han-Cultuur. Een combinatie van verschillende aspecten leidde ertoe dat etnische spanningen in de jaren zeventig en tachtig opliepen en uitbarstten in grootschalige demonstraties. Er is veel onderzoek gedaan naar de invloed van de Culturele Revolutie op de etnische identiteit van de Mongolen.⁵ Daarnaast is Chinggis Khan als symbool

ook een rijkelijk besproken onderwerp.⁶ Maar wat nog mist in het academisch debat is een onderzoek dat specifiek ingaat op de invloed van de Culturele Revolutie op het gebruik van Chinggis Khan als etnisch symbool. In de zoektocht naar een antwoord op deze vraag is er vooral gebruikgemaakt van bronnen die zijn geschreven naar aanleiding van reizen naar Binnen-Mongolië. Vooral de inzichtelijke getuigenissen die ze bevatten zijn van grote waarde geweest.⁷ Met dit onderzoek zal worden weergegeven wat Chinggis Khan precies symboliseerde voor de Binnen-Mongolen en waarom hij zo geschikt was als symbool.

De assimilatie van etnische minderheden in China is ook vandaag de dag een belangrijk onderwerp. Vooral de onderdrukking en discriminatie van de Oeigoeren is de laatste jaren in de media een veelbesproken onderwerp geweest en zelfs door de Twee-

de Kamer bestempeld als genocide.⁸ Ook de Mongoolse bevolking heeft in de laatste jaren de druk op hun autonomie voelen toenemen. In 2020 kwamen Mongoolse ouders en studenten in Binnen-Mongolië bijeen om te demonstreren tegen een nieuwe curriculumhervorming. Met het begin van een nieuw schooljaar zou het onderwijs voortaan in het Mandarijn Chinees gegeven worden, en niet meer in het Mongools. De protesten bevestigden de grote angst van vele etnische minderheden in China: de assimilatie tot de dominante Han-cultuur.⁹

DE CULTURELE REVOLUTIE: SEPARATISME OF LOKALISME

Mao Zedong pleitte voor het voeren van een 'Grote Proletarische Culturele Revolutie' om het Chinees communisme te behouden en kapitalistische, in zijn ogen traditionele restanten, in de samenleving uit te wissen. Vanaf 1965 werd de

Revolutie officieel gelanceerd. De massa werd door het hele land opgeroepen om zich te organiseren en de ambtenaren en partijleden, die volgens Mao massaparticipatie voorkwamen en doordrenkt waren van hiërarchie, omver te werpen.¹⁰ De Chinese Culturele Revolutie nam in de grensgebieden, vooral de autonome regio's Xinjiang, Tibet en Binnen-Mongolië, een geheel andere vorm aan dan in andere provincies van China. De gevolgen in de autonome regio's waren vanwege hun ingewikkelde geschiedenis als afzonderlijke gebieden onvoorspelbaar en verwoestend.

Tijdens de Culturele Revolutie werd er een enorme campagne gevoerd om nationalisme en separatisme in Binnen-Mongolië hardhandig de kop in te drukken.¹¹ De lokale Mongoolse leider Ulanfu en zijn volgelingen werden door de maoïsten en de Rode Garde ervan beschuldigd een vijand van Mao te zijn, tegen de Culturele Revolutie te zijn, een kapitalistisch systeem te willen herinvoeren en Binnen-Mongolië af te willen scheiden van China.¹² Als gevolg hiervan raakten de Rode Garde en militante Mongoolse groepen meerdere malen met elkaar in gevecht.¹³ De situatie raakte in toenemende mate gepolariseerd en anarchie brak uit toen er meerdere studenten werden neergeschoten. De staat van beleg werd uitgeroepen met generaal Teng Haiqing aan het hoofd van de Binnen-Mongoolse Militaire Regio (IMAR).¹⁴ Tot dan toe was de impact van de Culturele Revolutie minder ingrijpend geweest dan in andere Chinese regio's; het doelwit van de Rode Garde waren vooral de aanhangers van Ulanfu in de politiek en het leger, en academici.¹⁵ De zoektocht naar separatisten breidde zich in de volgende jaren uit naar alle lagen van de Binnen-Mongoolse samenleving en de traditionele Mongoolse cultuur en religie werd steeds vaker gezien als een mogelijke bron van separatisme.¹⁶

Vanaf april 1968 werd het accent van de Culturele Revolutie in Binnen-Mongolië gelegd op de Revolutio-

naire Volkspartij van Binnen-Mongolië (PRP), die in China ook wel bekend kwam te staan als de Nei Ren Tang.¹⁷ De partij werd opgericht in de jaren twintig en streefde naar onafhankelijkheid van China en de uiteindelijke hereniging met Mongolië. In werkelijkheid werd de partij in 1949 opgeheven maar de Communistische Partij beweerde dat de partij ondergronds was blijven bestaan.¹⁸ De Mongoolse staatsman Ulanbagan informeerde Teng Haiqing en het Binnen-Mongoolse Comité over de partij.¹⁹ Een oud-lid van het Revolutionair Comité dat aangesteld was om informatie over de PRP te vergaren herinnert zich een uitwisseling tussen Teng en Ulanbagan:

Teng Haiqing was zeer tevreden met het rapport van Ulanbagan. [...] Ulanbagan raakte steeds meer opgewonden en voegde gaandeweg meer aanklachten toe. Het was echt ongelooflijk. [...] Ulanbagan presenteerde aan Teng ook een album vol foto's van marionettenmilitairen en regeringsfunctionarissen. Teng bladerde door het fotoalbum en maakt wat concluderende opmerkingen: We moeten niet werken aan het oude, maar aan het jonge en krachtige [zei hij], en aan de huidige activiteiten van de 'Revolutionaire Volkspartij van Binnen-Mongolië' geleid door Batu, Tegüs, Boyin-jabu, Müren e.a.²⁰

De namen die door Teng genoemd werden waren acht vooraanstaande CCP-leden van Mongoolse afkomst. Ze werden direct gearresteerd, en na dertien uur van 'derdegrads' marteling, aldus Woody, legde Batu en later ook Boyin-jabu, een bekentenis af. Alhoewel de Revolutionaire Volkspartij van Binnen-Mongolië in werkelijkheid een illusie was, werd haar bestaan in de ogen van het Communistisch Comité bevestigd.²¹ De bekentenissen die werden afgelegd leverden tal van valse

beschuldigingen op. Het was het begin van een vicieuze cirkel: arrestaties-onderzoekingen-beschuldigingen van anderen, nieuwe arrestaties-onderzoekingen-gevolgd door weer nieuwe beschuldigingen.²²

Halverwege het jaar 1968 was de zogeheten campagne 'om de vijand die aan onze zijde slaapt op te graven en uit te roeien' op volle toeren. Een heksenjacht naar leden of aanhangers van de Nei Ren Tang begon en etnische Mongolen waren de hoofdverdachten van de Rode Garde.²³ In december 1968 waren al 130.000 mensen vervolgd voor mogelijke collaboratie met de Nei Ren Tang.²⁴ Er was een duidelijke etnische haat aanwezig in de gewelddadige zoektocht naar leden of sympathisanten van de Nei Ren Tang: De Rode Garde bestond vooral uit etnische Han-Chinezen en verdacht de Mongolen als een groep.²⁵ De groepering bestond niet alleen voor een groot deel uit Han-Chinezen, velen van hen maakten deel uit van een specifieke groep die bekend staat als de *sent-down youth*. Veel van deze Han-jongeren koesterden een superioriteitsgevoel ten opzichte van de Mongolen. Ze gingen ervan uit dat de Han 'beschaafder' en 'moderner' waren en dat de Mongolen met hun nomadische levenspatronen primitief waren en gemoderniseerd moesten worden.²⁶ De etnische haat wordt verbeeld door de pamfletten die de Rode Garde verspreidde. In één van de meer radicale pamfletten werden de Mongolen ervan beschuldigd 'de zonen en erfgenamen van Chinggis Khan' te zijn.²⁷

Elke uiting van Mongoolse cultuur kon opgevat worden als bewijs van Mongools nationalisme en separatisme.²⁸ Teng kondigde in februari 1968 aan dat 'de vijand religie gebruikt en inspeelt op nationale gevoelens om een rampspoed te brengen aan de grote Culturele Revolutie.'²⁹ Verschillende aspecten van de traditionele Mongoolse cultuur kwamen onder vuur te liggen. Het dragen van de traditionele Mongoolse klederdracht was gevaar-

Afbeelding 1: Propagandaposter met de leus 'Breng de antipartij-groep van Ulanfu grondig aan het licht'.
Bron: Chinese posters.net

lijk en de ceremonies die plaatsvonden bij de *oboo*, waar voorouders van de stam werden vereerd, werden uitgewist.³⁰ Gedurende de radicaalste periode werd ook het zingen van Mongoolse liederen over Mongoolse helden en geschiedenis streng bestraft.³¹ Ook het symbool van Chinggis Khan, een krachtig teken van etnische en culturele identiteit, werd tijdens de Culturele Revolutie uitgewist. Portretten van hem werden massaal verwoest en offers in zijn naam waren niet meer toegestaan. Plekken die geassocieerd werden met Chinggis Khan werden vernield en festivals ter ere van de krijgsheer werden verboden. Er waren meerdere locaties in Binnen-Mongolië waar Chinggis Khan vereerd werd als voorvader en waar er rituelen ter ere van hem plaatsvonden. Eén van de belangrijkste plekken voor de verering van Chinggis Khan was zijn mausoleum, gevestigd in de Ordos regio. In 1968 werd het mausoleum, en alle re-

lieken die erbinnen te vinden waren, verwoest door de Rode Gardes.³²

Niet alleen het symbool van Chinggis Khan werd verboden tijdens de Culturele Revolutie: associatie met hem werd een vorm van discriminatie an sich. Tijdens de Culturele Revolutie was het een vorm van verbaal geweld om te impliceren dat de Mongolen bloedverwanten waren van Chinggis Khan. De Rode Gardes vielen bijvoorbeeld Mongolen aan door ze de 'de zonen en erfgenamen Chinggis Khan' te noemen.³³ Ook tijdens de propaganda-aanval op Ulanfu werd hij uitgemaakt voor 'de moderne Chinggis Khan'.³⁴ In het artikel van Jan-kowiak wordt een slachtoffer van de Nei Ren Tang-vervolgingen geïnterviewd. Dit slachtoffer spreekt over de martelingen die hij doorstond:

Ze namen me mee naar een kamer en begonnen me te slaan,

en eisten te weten of ik meer van Chinggis Khan hield dan van Mao. Plots gooide één van hen een pan met kokend water op mijn rug. Lachend noemde ze me een Mongool zonder rug.³⁵

Andere aspecten van de Mongoolse cultuur waar Chinggis het symbool van was kwamen ook onder vuur. De traditionele herderlijk-nomadische manier van leven - deze levenswijze houdt een nomadenbestaan in waarbij er met vee wordt rondgetrokken - werd een doelwit van de Rode Garde. Families die geclassificeerd werden als 'herders', vooral de rijken onder hen, werden het slachtoffer van extreem geweld. David Sneath sprak in 1988 met een gezin over de vrouw van een herder. Zij werd in 1967 aangevallen door de Rode Gardes. 'Ze werd zo hard geslagen dat haar rug nooit meer is hersteld, en ze is nu ernstig misvormd. Dorj

herinnerde zich het incident met woede en bitterheid. "Een oude vrouw! Vreselijk geslagen! Je kan het niet begrijpen," riep hij uit.³⁶ Naast het herdersleven werd het boeddhistische leven hard getroffen. Vanaf de zeventiende eeuw gold het Tibetaans boeddhisme als de officiële religie. Om Chinggis Khan te incorporeren in het boeddhisme werd hij sindsdien gezien als een incarnatie van de boeddha die in staat was wonderen te verrichten.³⁷ Tijdens de Culturele Revolutie waren het boeddhisme en Chinggis Khan nog steeds onafscheidelijk. Boeddhisme werd verboden en de kloosters werden overhoopgehaald en verwoest. De lama's (religieuze leraars binnen de boeddhistische leer) werden gedwongen om terug te keren naar het gewone burgerlijk leven, maar werden door hun status als religieuze leiders met wantrouwen behandeld.³⁸ Een andere informant in het werk van Sneath, onder het pseudoniem Damdin, spreekt over

de aanvallen op de boeddhistische tempels en de lama's. Toen de Culturele Revolutie begon, verscheen een groep Rode Gardisten bij het oude klooster van Ulaan Ganjur waar tussen de 40 en 50 lama's de tempel onderhielden. De Rode Gardisten kwamen aan bij het klooster met rode spandoeken, en riepen leuzen zoals 'Vernietig de Vier Ouden! Vestig de Vier Nieuwen!'. Ze verwoestten de tempel en namen alle (zilveren) religieuze voorwerpen en de *burhan* (heilige afbeeldingen) mee. Ook in de huizen van de lama's werden religieuze voorwerpen verwoest en meegenomen. 'De lama's hebben vreselijk geleden,' herinnerde Damdin zich, 'sommige stierven, maar ik kan niet zeggen hoeveel.'³⁹ Geconfronteerd met Han-dominantie bleven de Mongolen vasthouden aan hun cultuur en traditie. Yihong Pan sprak voor haar artikel 'Revelation of the Grassland' met verschillende sent-down youths. Meerdere van deze jongeren herinnerden zich hoe de Mongolen doorgingen met het zingen van hun liederen als politiek en etnisch protest. Li Dashuang, een sent-down youth uit Nanjing, herinnert zelfs hoe de Mongolen een geheime ceremonie uitvoerden waarin ze Chinggis Khan vereerden voor zijn portret.⁴⁰

De vervolgingen gingen door tot april 1969, toen Mao publiekelijk kritiek leverde op de gewelddadige 'excessen' die sommige leden van de Rode Garde hadden gepleegd.⁴¹ De meest verwoestende periode van de Culturele Revolutie was voorbij. Hoewel sommige onderzoeken uitgaan van een dodenaantal boven de 100.000 gaan de officiële cijfers van de Chinese regering uit 1976 uit van 50.000 doden.⁴² De regering weigerde de doden die na de Nei Ren Tang-vervolging vielen als gevolg van marteling en mishandeling mee te tellen. Over de etnische samenstelling van de doden wordt ook gediscussieerd. Maar op basis van verschillende onderzoeken kan verondersteld worden dat

het grootste deel van de doden Mongools was. Volgens onderzoek van William Jankowiak is één op de vier Mongolen gearresteerd geweest tijdens de Culturele Revolutie.⁴³ Alhoewel Mao toe had gegeven aan de 'excessen' die door de Rode gardes gepleegd waren in de zoektocht naar de separatisten, zou het nog negen jaar duren voordat de Chinese overheid toegaf dat de Nei Ren Tang niet had bestaan.⁴⁴ Eén van de belangrijkste gevolgen van de Culturele Revolutie waren de oplopende etnische spanningen tussen de Han en de Mongolen. Mongolen waren de slachtoffers en de Han de ultieme oorzaak van het Mongools lijden.⁴⁵ De volgende twee decennia zouden gekenmerkt worden door een roep om gerechtigheid, meer lokale autonomie en een afkeer van Mongoolse assimilatie. Onder de Mongolen ontstond er een steeds bredere vraag naar een sterke identiteit.⁴⁶

RECTIFICATIE VAN DE CULTURELE REVOLUTIE

De periode van vervolging, die onder de Mongolen bekend kwam te staan als 'Het Grote Verdriet' (*da ku*), was voorbij. Maar de herinneringen bleven. De verschikkingen die de Mongolen hadden meegemaakt wekten het etnisch bewustzijn en startten een ingrijpende dialoog over de betekenis en het belang van regionale autonomie en de Mongoolse eenheid.⁴⁷ In de jaren zeventig werd Binnen-Mongolië verdeeld en verloor het zijn autonomie. Maar een decennium later zouden de Mongolen de kans krijgen om hun lot in eigen handen te nemen.⁴⁸ Er waren twee onderwerpen die onder de Mongolen zorgden voor grote onvrede. Ten eerste was er een grotere behoefte aan een strafrechtelijke behandeling van de Culturele Revolutie. De Mongolen wilden dat de Han die direct of indirect schuldig waren aan het vervolgen van de Mongolen, en in het bijzonder de hoofdverantwoordelijke

Teng Haiqing, vervolgd en bestraft werden. Daarnaast streefden de Mongolen naar meer autonomie, door de opvulling van Binnen-Mongolië met Han-migranten stond dit onder vuur. In de jaren tachtig resulteerden de spanningen in groot-schalige demonstraties.⁴⁹

Na de dood van Mao Zedong in 1976, volgde vanaf 1987 het liberalere leiderschap van Teng Xiaoping en begon een nieuwe kans voor de Mongolen om rectificatie te vragen.⁵⁰ Tijdens het regime van Teng Xiaoping werd teruggegrepen op meerdere oude beleidslijnen van Ulan-fu. De Mongoolse cultuur en taal stonden weer onder bescherming van de staat en de Communistische Partij probeerde de uitwerking van de Culturele Revolutie te verzachten door opnieuw het principe van autonomie in Binnen-Mongolië te steu-

nen.⁵¹ De gebieden die in 1969 waren herverdeeld onder andere provincies werden in 1977 weer teruggegeven aan de Binnen-Mongoolse Autonome Regio (IMAR) – behalve een klein bosgebied in Xin'an. Het Centrale Comité dacht dat een gebaar van goede wil de Mongoolse verontwaardiging zou kalmeren. In plaats daarvan gebruikten de Mongolen de nieuwe situatie als een kans om een formele petitie aan de nationale regering aan te bieden.⁵² Allereerst werd er gevraagd Teng Haiqing te arresteren voor het fabriceren van de Nei Ren Tang, het tweede punt was het verzoek om al het verloren gebied van de IMAR terug te geven, inclusief het bosgebied. Als derde en laatste punt verzochten de Mongolen dat er gestopt werd met het exporteren van mineralen uit de IMAR. Vooral voor de inwoners van Hohhot

"DE PERIODE VAN VERVOLGING, DIE ONDER DE MONGOLEN BEKEND KWAM TE STAAN ALS HET 'GROTE VERDRIET' (DA KU), WAS VOORBIJ. MAAR DE HERINNERINGEN BLEVEN"

werd deze driedelige petitie het symbool van etnische hernieuwing en een verklaring van de rechten van minderheden. De petitie, ondertekend door 50.000 Mongolen, werd aangenomen en vervolgens door Beijing stilletjes vergeten. De achterliggende problemen verdwenen echter niet.⁵³

Op 13 november 1979 stuurde het Binnen-Mongoolse Partijcomité, dat in 1972 de macht had verkregen na jaren van militair leiderschap, twee rapporten naar het Centrale Comité van de Communistische Partij.⁵⁴ In het eerste rapport, getiteld *De ernstige misdaden begaan door Teng Haiqing en hoe ermee moet worden omgegaan* werd eindelijk pu-

rijkste posities in de provincie niet bekleed werden door Mongolen, maar door Han-Chinezen. Sinds de Culturele Revolutie waren alle vooraanstaande machthebber in Binnen-Mongolië Han-Chinees geweest.⁵⁷ De twee grootste problemen waar de Mongolen mee geconfronteerd werden, waren de afnemende ruimte voor hun traditionele pastorale manier van leven en de dreiging van snelle sinificatie.⁵⁸ Beide problemen waren een gevolg van Han-migratie naar de provincie.⁵⁹ De Mongolen waren zich ervan bewust dat ze op cultureel en taalkundig steeds meer geassimileerd werden en sinificeerden (verchineesden). Zelfs in de post-Mao-periode, toen de autonome status van

"HET SYMBOOL VAN CHINGGIS KHAN WAS EEN PORTAAL WAARDOOR DE MONGOLEN OP HUN GRANDIOZE VERLEDEN KONDEN TERUGKIJKEN"

blijkelijk toegegeven dat de Nei Ren Tang niet had bestaan en dat de Mongolen al die jaren voor niets hadden geleden. Ondanks de verklaring van de Communistische Partij in 1980 en 1981 dat wat er in Binnen-Mongolië was gebeurd tijdens de Culturele Revolutie 'crimineel' was geweest, bleven de verantwoordelijken onbestraft.⁵⁵ Daarnaast werd de voortdurende Han-migratie een steeds een groter probleem voor de Mongolen. In 1962 maakten Mongolen 15 procent uit van de bevolking van Binnen-Mongolië, en precies twintig jaar later was dit percentage gekrompen naar 10,3 procent.⁵⁶

De Mongolen voelden zich tweederangsburgers, zeker omdat de belang-

Binnen-Mongolië weer erkend werd,ervaarden de Mongolen hoge druk van China om te assimileren.⁶⁰ De traditionele nomadische levensstijl van de Mongolen stond onder druk vanwege verwoestijning als gevolg van landwinning voor de landbouw.⁶¹ In een onderzoek van Meizhen Liu wordt er aangegeven dat de hoeveelheid woestijn in de periode 1970 tot 1980 met 34,6 procent was gegroeid.⁶² In de loop van de jaren tachtig zag de Chinese regering overbegrazing, en niet landwinning, steeds meer als de grote boosdoener. Herders in Binnen-Mongolië – vooral Mongolen – werden beschuldigd van de verwoestijning vanwege hun gebrek aan wetenschappelijke kennis. Er werden

steeds meer regels ingevoerd om grazen voor enkele maanden in het jaar, of zelfs het hele jaar, te verbieden. Als gevolg hiervan werd het een steeds kleinere minderheid van de Mongolen die op de traditionele herderlijke manier leefde. Ook de hoeveelheid Mongolen die Mongools sprak nam af.⁶³

In augustus 1981 braken er grootschalige studentendemonstraties uit.⁶⁴ De demonstraties verspreidden zich buiten de universiteiten en verder naar andere Binnen-Mongoolse steden en dorpen. De demonstraties bereikten een hoogtepunt op 13 september toen meer dan drieduizend studenten naar het centrum van Hohhot liepen en pamfletten verspreidden waarin ze zeven eisen aan de regering stelden.

- 1) Red ons moederland.
- 2) Stop de immigratie van de Han.
- 3) Bevorder het belang van de minderheidsbevolking door het quotum van minderheidsstudenten te verhogen van 25 procent naar 90 procent.
- 4) Verhoog het aandeel van Mongoolse ambtenaren.
- 5) Laat in de toekomst Han-experts (bijv. ingenieurs en wetenschappers) alleen voor een korte tijd binnen-Mongolië toe; daarna moeten ze vertrekken.
- 6) Stel een Mongool aan voor de functies van de Binnen-Mongoolse Partijsecretaris en de regionale commandant.
- 7) Keer terug naar Ulanfu's beleid van 'vee eerst'.

De eisen belichaamden wat de Mongolen zagen als hun geboorterecht. William Jan-kowiak reisde in de jaren tachtig meerdere malen naar Binnen-Mongolië, waar hij meerdere interviews afnam met studenten die aanwezig waren bij de demonstraties. Eén van de geïnterviewden stelde het volgende tijdens één van de demonstraties:

Binnen-Mongolië kreeg veel beloften van de Han. [...] Voor de bevrijding waren er veel Mongoolse leiders in Binnen-Mongolië. Nu zijn er maar een paar. De meeste leiders in Hohhot zijn Han; de leiders van alle provincies zijn Han; Mongolen hebben simpelweg geen macht.⁶⁵

Een andere student gaf aan dat de Han niet begrepen wat het betekende om een autonome regio te zijn.

Dit is de Autonome Regio Binnen-Mongolië. Dit is Mongools grondgebied. Als dit Buiten-Mongolië was, zou elke student Mongools zijn. Als dit een echte autonome regering was, zou elke ambtenaar een Mongool zijn. [...] Mensen snappen dit niet. Dit is ons land. We zouden het recht moeten hebben om het te ontwikkelen zoals we willen.⁶⁶

De zeven eisen werden door de regering in Beijing afgewezen met de boodschap: 'Dit is een politieke zaak. Demonstraties in de stijl van de Culturele Revoluties behoren tot het verleden en worden niet meer getolereerd. Keer terug naar huis en focus je op je studie.'⁶⁷ De demonstratie in 1981 was de laatste en enige grootschalige pro-autonomie demonstratie in Binnen-Mongolië.⁶⁸

CHINGGIS KHAN: DE ONDERDRUKKING EN OPLEVING VAN EEN ETNISCH SYMBOOL

Tijdens de regeerperiode van Teng Xiaoping werd het symbool van Chinggis Khan in ere hersteld en tot deel van de Chinese identiteit gemaakt. Als gevolg konden de Mongolen hem weer openlijk vereren. Chinggis Khan werd door de Chinese regering gebruikt om onder de Mongolen een gevoel van verbondenheid met

de Chinese gemeenschap te bevorderen. Hij kreeg een plek in de Chinese cultuur om zo de Mongoolse cultuur te accommoderen.⁶⁹ In een situatie van assimilatie en tweederangs-burgerschap was de etnische Mongoolse identiteit, met alle symbolen die daarbij horen, een manier om het 'anders zijn' te laten zien. Omdat de scheidslijnen tussen de Mongolen en de Han steeds meer ambigu werd, werden traditionele Mongoolse elementen steeds belangrijker.⁷⁰ In de loop van de jaren tachtig vond er een ware explosie plaats van etnisch bewustzijn, wat mede mogelijk werd gemaakt door het meer tolerante staatsbeleid dat na Mao gevoerd werd. Waar een groter etnisch bewustzijn en nationalisme in Tibet en Xinjiang leidden tot grote separatistische bewegingen, leidde ze in Binnen-Mongolië tot een culturele renaissance en een versterking van identiteit.⁷¹ Eén van de belangrijkste symbolen van Mongools 'andersheid' en autonomie was de grote Mongoolse krijgsheer, Chinggis Khan.

De Franse historicus Pierre Nora betoogt in zijn werk *Les Lieux de Mémoire* dat we zo veel over herinneringen spreken, omdat er zo weinig van over zijn. 'Er zijn *lieux de mémoire*, plekken van herinnering, omdat de *milieux de mémoire*, de echte omgevingen van de herinnering, er niet meer zijn.'⁷² In een tijd waarin er grote druk stond op de Mongoolse manier van leven, was het Mausoleum van Chinggis Khan in Ordos, een *lieu de mémoire* waar de Mongoolse identiteit en eenheid werden herinnerd. Maar naast alle fysieke plaatsen van herinnering doelt Nora ook op symbolen, rituelen, instellingen, personen, herdenkingsdagen, en nog veel meer.⁷³ Het symbool van Chinggis Khan was op zichzelf ook een *lieu de mémoire*; een portaal waardoor de Mongolen op hun grandioze verleden konden terugkijken.

De verering van Chinggis Khan werd hervat in zijn mausoleum in Ordos, die door de Chinese regering gerecon-

Afbeelding 2: Het Mausoleum van Chinggis Khan in Ordos, Binnen-Mongolië in 2007. Het gebouw bevat zowel Han-Chinese als Mongoolse elementen. Bron: Wikimedia Commons

strueerd was. Het gebouw kreeg, na een lange discussie over de bouwstijl, een Han-Chinees én Mongools uiterlijk. Op de afbeelding is te zien dat de koepels van het gebouw zowel elementen van de Mongoolse *ger* laten zien als van een Chinese pagode.⁷⁴ De dualistische stijl van het mausoleum is bedoeld om zowel de Mongoolse als de Chinese identiteit van Chinggis Khan te symboliseren.⁷⁵ De reliëken die tijdens de Culturele Revolutie waren verwoest, werden vervangen door replica's en in 1989 werd een groot marmeren beeld van Chinggis in het mausoleum voltooid.⁷⁶ In de jaren tachtig werd de verering gezien als een etnische traditie die de Mongolen met elkaar verbond. Het mausoleum was in de jaren tachtig een plek waar de patriottistische educatie van Mongoolse jongeren plaatsvond, maar ook een bedevaartsoord waar het

bestaan van een Mongoolse gemeenschap kon worden ingebeeld. Er werden door de Chinese regering bijna dagelijks rituelen georganiseerd – zoals het oboo-ritueel en de Chinggis Tahlilga.⁷⁷ Het symbool van Chinggis Khan kwam ook buiten het mausoleum voor. Tijdens de studentenprotesten in de jaren tachtig werden bijvoorbeeld portretten van Chinggis Khan als protest in de lucht gehouden.⁷⁸ Op het platteland kwamen portretten ook veel voor in de *ger*, de traditionele Mongoolse ronde tent die onder buitenlanders ook wel bekend staat als de *yurt*. Tijdens de reis die David Sneath maakte door het nomadische Binnen-Mongolië aan het eind van de jaren tachtig, bezocht hij meerdere nomadische gezinnen in hun *ger*. Portretten van Chinggis Khan werden in de huizen vaak geplaatst waar gasten ontvangen werden of tegenover de voordeur,

"EEN MONGGOOLSE NAAM WERD EEN ERETEKEN, EEN PUBLIEKE BEVESTIGING VAN MONGGOOLSE ETNICITEIT"

en dus gezien konden worden. Deze trend ontstond in de jaren tachtig en werd gezien als een uiting van Mongoolse identiteit, en tot op zekere hoogte, nationale trots.⁷⁹ Naast afbeeldingen in de privésfeer wordt de Mongoolse historische trots ook weergegeven in de talrijke Chinggis Khan-beelden en portretten in musea, scholen en andere openbare ruimtes.⁸⁰ Beelden kunnen vooral gevonden worden in en rond gebouwen waar de verering van Chinggis Khan plaatsvindt.

Andere vormen van etnische uitingen werden ook populair in de jaren tachtig, bijvoorbeeld het vervangen van de Han-naam door een Mongoolse naam. Een Mongoolse naam werd een ereteken, een publieke bevestiging van Mongoolse etniciteit.⁸¹ De religieuze tolerantie in de post-Maoperiode leidde er ook toe dat er in 1992 ongeveer honderd tempels en kloosters heropend waren in Binnen-Mongolië. Het voortbestaan van culturele elementen zoals religieuze ceremonies en boeddhistische instituties heeft een specifieke betekenis. Vooral jongere Mongolen hebben een andere associatie met het boeddhisme. Het boeddhisme is

vooral waardevol vanwege diens rol in de traditionele Mongoolse cultuur; er wordt niet per se geloofd in de boeddhistische religie.⁸²

Het symbool van Chinggis Khan, die uitging van een absolute bloedband tussen de Mongolen en de Khan, was een middel om het bestaan van de Mongoolse gemeenschap te verbeelden.⁸³ De verschillende Mongoolse tradities die genoemd zijn, verbeeldde het bestaan van een Mongoolse eenheid en identiteit. Het symbool van Chinggis Khan was een *lieu de mémoire* die de Mongolen gebruikten om terug te kijken op hun nomadisch verleden, waarin zij de heersers waren over de Chinezen, en niet andersom.

CONCLUSIE: DE GELAAGDE SYMBOLIEK VAN CHINGGIS KHAN

Chinggis Khan is voor de Mongolen een symbool met veel lagen, hij staat voor de Mongoolse eenheid en *otherness* en voor de traditionele Mongoolse manier van leven: het herderlijk-nomadische bestaan. Daarnaast is Chinggis Khan verbonden met het boeddhisme. Ten slotte is de Grote Khan het ultieme symbool van superioriteit

riteit, waar de Mongolen op terug konden kijken in een periode waarin ze ondergeschikt waren aan de Han. Dit is wat Chinggis Khan zo passend maakt voor de Mongolen van de Culturele Revolutie tot de jaren tachtig. In de belevenis van de Mongolen waren ze tweederangsburgers. Ze moesten assimileren en zich onderwerpen aan de Chinese staat en dreigden zo hun cultuur te verliezen. Daarnaast hadden ze vreselijk geleden tijdens de Nei Ren Tang-vervolgingen. Volgens de Chinese Communistische Partij leefden de verschillende etnische groepen in harmonie en vrede samen als een familie, maar de Mongolen waren onterecht gemarteld en vermoord en de daders zouden nooit gestraft worden. De inferieure positie van de Mongolen stond lijnrecht tegenover de collectieve herinnering die er was aan Chinggis Khan en het Mongoolse Rijk. In de ogen van de Mongolen was het hun voorvader, Chinggis Khan, die China veroverde en vervolgens een dynastie stichtte die een eeuw over China zou regeren als onderdeel van het Mongoolse Rijk. Om in contact te komen met dit grandioze verleden fungeerden symbolen en ritue-

len als *lieux de mémoire*, als brug tussen heden en verleden. De Mongolen vonden in Chinggis Khan een symbool waarmee ze zich superieur konden voelen aan de Han.⁸⁴

Fleur van Aalst is een bachelorstudent geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en Koreastudies aan de Universiteit Leiden. Haar interessegebied bevat staatsvorming in Korea, *Politics of Memory* en postkolonialisme.

Noten

1. Met dank aan Dr. Rimko van der Maar van de Universiteit van Amsterdam, de begeleider van de scriptie waarop dit artikel gebaseerd is.
2. A. Khan, 'Chinggis Khan: From Imperial Ancestor to Ethnic Hero' in: S. Harrell ed., *Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers* (Washington 1995) 248-277, aldaar 274, 269.
3. Ibidem, 269.
4. Ibidem, 251; Z. Fan, 'Characteristics of the Yuan Dynasty: Reflections on Several Issues from Mongol Yuan History', *Chinese Studies in History* 51:1 (2018) 51-69, aldaar 51-52; A. Wang, 'Ethnic Identity, Modern Nationhood, and the Sino-Mongolian Contention over the Legacy of Chinggis Khan', *Studies in Ethnicity and Nationalism* 16:3 (2016) 357-377, aldaar 357.
5. K. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969: The Purge of the "Heirs of Genghis Khan"', *Asian Affairs* 38:2 (2007) 173-187; D. Sneath, 'The Impact of the Cultural Revolution in China on the Mongolians of Inner Mongolia', *Modern Asian Studies* 28:2 (1994) 409-430.
6. Khan, 'Chinggis Khan'; N. Bilik, 'The Worship of Chinggis Khan: Ethnicity, Nation-State and Situational Relativity', *China: An International Journal* 11:2 (2013) 25-41; N. Bayar, 'On Chinggis Khan and Being Like a Buddha: A Perspective on Cultural Conflation in Contemporary Inner Mongolia' in: U. E. Bulag and H. G. Diemberger eds., *The Mongolia Tibet Interface: Opening New Research Terrains in Inner Asia* (Leiden en Boston 2007) 197-222; Wang, 'Ethnic Identity, Modern Nationhood, and the Sino-Mongolian Contention over the Legacy of Chinggis Khan'.
7. D. Sneath, *Changing Inner Mongolia: Pastoral Mongolian Society and the Chinese States* (Oxford 2000); Khan, 'Chinggis Khan'; W. Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia: Extracts from an Unpublished History*, vert. M. Schoenhals (Stockholm 1993); W. R. Jankowiak, 'The Last Hurrah? Political Protest in Inner Mongolia', *The Australian Journal of Chinese Affairs* 19:20 (1988) 269-288; Y. Pan, 'Revelation of the Grassland: The Han Sent-Down Youths in Inner Mongolia in China's Cultural Revolution', *Asian Ethnicity* 7:3 (2006) 225-241; Sneath, 'The Impact of the Cultural Revolution in China on the Mongolians of Inner Mongolia'.
8. 'Oeigoerse vrouwen in Chinese kampen stelselmatig verkracht', *NOS*, <https://nos.nl/artikel/2367195-oeigoerse-vrouwen-in-chinese-kampen-stelselmatig-verkracht> (3 februari 2021); L. Vervaeke, 'Hoe China de Oeigoerse moskeeën verwoest', *De Volkskrant* (15 juni 2021).
9. H. Davidson, 'Inner Mongolia protests at China's plans to bring in Mandarin-only lessons; Beijing plan to replace Mongolian language in some school subjects sparks fears of cultural assimilation', *The Guardian* (1 september 2020).
10. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 102.
11. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 175.
12. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 103.
13. P. Hyer, en W. Heaton, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia', *The China Quarterly* 36 (1968) 122.
14. Hyer e.a., 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia', 123.
15. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 107.
16. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 104-105.
17. In het Engels ook wel de *Inner Mongolian People's Revolutionary Party*; Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, 7.
18. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 178.
19. Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, 8-9.
20. Ibidem, 8.
21. Ibidem, 12-13.
22. Ibidem, 14.
23. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 109-110.
24. Ibidem, 112; Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 183; Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, 8, 16-19.
25. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 109-110.
26. Pan, 'Revelation of the Grassland', 230.
27. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 183.
28. Sneath, 'The Impact of the Cultural Revolution in China on the Mongolians of Inner Mongolia', 421.
29. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 118-119.
30. Pan, 'Revelation of the Grassland', 232.
31. Ibidem, 232.
32. Bayar, 'On Chinggis Khan and Being Like a Buddha', 211; J. Man, *Genghis Khan: Life, Death and Resurrection* (New York 2005) 338; Bilik, 'The Worship of Chinggis Khan', 34.
33. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 183.
34. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 184.
35. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 275.
36. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 115.
37. Bayar, 'On Chinggis Khan and Being Like a Buddha', 198.
38. Pan, 'Revelation of the Grassland', 232; Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 109-110.
39. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 117.
40. Pan, 'Revelation of the Grassland', 233.
41. Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, v.
42. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 176.
43. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 276.
44. Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, vi.
45. Sneath, 'The Impact of the Cultural Revolution in China on the Mongolians of Inner Mongolia', 424.
46. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 186.
47. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 276.
48. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 120; K. Brown, *The Purge of the Inner Mongolian People's Party in the Chinese Cultural Revolution, 1967-69: A Function of Language, Power and Violence* (Folkestone 2006) 10.
49. Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, vi.
50. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 185; Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 123.
51. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 128; Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 277.
52. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 277.
53. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 277.
54. Woody, *The Cultural Revolution in Inner Mongolia*, 30.
55. W. Heaton, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia: Extracts for an Unpublished History by W. Woody and Michael Schoenhals', *The China Quarterly* 140 (1994) 1194-1195, aldaar 1194.
56. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 277.
57. Brown, 'The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967-1969', 186.
58. E.E. Han, 'The Dog That Hasn't Barked: Assimilation and Resistance in Inner Mongolia, China', *Asian Ethnicity* 12:1 (2011) 55-75, aldaar 59.
59. R. M. Li, 'Migration to China's Northern Frontier, 1953-82', *Population and Development* 15:3 (1989) 503-538, aldaar 503.
60. Han, 'The Dog That Hasn't Barked', 55.
61. Pan, 'Revelation of the Grassland', 229-230.
62. M. Liu e.a., 'Control of Sandstorms in Inner Mongolia, China', *Environmental Conservation* 31:4 (2004) 269-273, aldaar 269.
63. Han, 'The Dog That Hasn't Barked', 59-62.
64. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 279.
65. Ibidem, 283.
66. Ibidem, 283.
67. Ibidem, 284.
68. Ibidem, 269.
69. Wang, 'Ethnic Identity, Modern Nationhood, and the Sino-Mongolian Contention over the Legacy of Chinggis Khan', 357.
70. Khan, 'Chinggis Khan', 248.
71. Pan, 'Revelation of the Grassland', 238.
72. P. Nora, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', *Representations* 26 (1989) 7-24, aldaar 7.
73. Nora, 'Between Memory and History', 9.
74. Man, *Genghis Khan*, 336.
75. Ibidem, 315-347; Khan, 'Chinggis Khan', 248-277.

76. Man, *Genghis Khan*, 338.
77. Tijdens het oboo-ritueel worden voorouders van de stam vereerd, het ritueel wordt geleid door de boeddhistische lama's. De Chinggis Tahilga is een offerceremonie die jaarlijks zeven keer gehouden wordt op dagen zoals de Khan's geboortedag, kroning enzovoort; Khan, 'Chinggis Khan', 268-269; Bayar, 'On Chinggis Khan and Being Like a Buddha', 211-215.
78. Wang, 'Ethnic Identity, Modern Nationhood, and the Sino-Mongolian Contention over the Legacy of Chinggis Khan', 362.
79. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 224-225.
80. Tang, W. en G. He, *Separate but Loyal: Ethnicity and nationalism in China*. East-West Center (Honolulu en Singapore 2010) 13.
81. Jankowiak, 'The Last Hurrah?', 277.
82. Sneath, *Changing Inner Mongolia*, 175-176.
83. B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London en New York 2016) 1-7; Khan, 'Chinggis Khan', 266.
84. Tang e.a., *Separate but Loyal*, 13.

Athenaeum Boekhandel
& Nieuwscentrum
Spui 14-16, Amsterdam
020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
Gedempte Oude gracht 70,
Haarlem
023-5318755

Boekhandel het Martyrium
Van Baerlestraat 170-172,
Amsterdam
020-6732092

Boekhandel Van Rossum
Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
Bijlmerplein 1009, Amsterdam
020-6226210

Nieuw

‘TIENERS BLIJVEN TIENERS, OOK TIJDENS DE OORLOG’

NIENKE ALTENA OVER ONDERWIJS IN HET VERLEDEN EN HET HEDEN

Promovenda Nienke Altena geeft geschiedenisles op het United World College in Singapore, een middelbare school voor internationale studenten. Ze is daarnaast ook in de afrondende fase van haar promotieonderzoek over middelbaar onderwijs tijdens de Tweede Wereldoorlog. Als onderwijzeres ligt dit onderwerp dichtbij Altena’s eigen beleavingswereld. Er waren veel momenten van inleving en herkenning, maar ook de confrontatie met de harde realiteit van oorlog. *Skript* interviewde haar om meer te weten te komen over haar werk als docent en promovenda.

Alan van Rijn

Om te beginnen, zou u iets kunnen vertellen over uw academische en professionele achtergrond?

“Ik heb eerst de master Holocaust- en Genocidestudies gevolgd aan de Universiteit van Amsterdam en daarna de *Uteach bilingual* lerarenopleiding Geschiedenis in Utrecht. Daarna ben ik in het internationale onderwijs terechtgekomen, wat ik heel uitdagend en leuk vond. Maar in mijn tweede jaar realiseerde ik me dat ik toch iets miste. Toen ik rond ging kijken, kwam ik erachter dat er beurzen waren voor leraren om parttime promotieonderzoek te doen naast het lesgeven - die beurs kreeg ik. Ik heb toen wekelijks twee dagen onderwijs gegeven en twee da-

gen werd ik uitgeroosterd om onderzoek te doen. In werkelijkheid zat ik toch wel minimaal drie dagen aan het onderzoek moet ik erbij zeggen. Ik kreeg het onderzoek niet binnen de vereiste vijf jaar af, dat was ook gewoon te ambitieus. Er wordt van voltijd promovendi verwacht dat het onderzoek na vier jaar is afgerond, terwijl ik in vijf jaar klaar moest zijn, maar dan met een stuk minder tijd per week. Nu zet ik mijn onderzoek voort in mijn vrije tijd en is het in de afrondende fase.

Verder heb ik een internetblog over mijn onderzoek: *Oorlog in de Klas*.¹ Ik houd het momenteel niet meer zo veel bij, maar het was aan het begin van mijn

Bron: Nienke Altena

traject een hele goede manier om contact te leggen met onderzoekers en mijn onderzoek aan een breder publiek te presenteren. Ik raad iedereen aan om dit te doen, zeker aan het begin van een onderzoek.”

Kunt u iets vertellen over uw ervaringen als buitenpromovendus?

“Vroeger had ik altijd een beeld van de buitenpromovendus als een 65-jarige oud-rector, die na een loopbaan nog op eigen kosten gaat promoveren. Ik kan je vertellen dat de groep veel kleurrijker is dan dat. Sommige mensen krijgen een beurs om in deeltijd onderzoek te doen, zoals ik. Wat leuk is aan onze groep buitenpromovendi, is dat het een combinatie is van jonge, net afgestudeerde studenten, maar ook mensen met ervaring buiten de academie. Wat wel lastiger is als buitenpromovendus is dat aansluiting vinden met de academie en je medestudenten minder vanzelfsprekend is. Iedereen is een beetje zijn eigen eilandje en het ge-

brek aan informeel contact bij de koffieautomaat is wel een gemis.”

Uw onderzoek gaat over het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog. Kunt u ons iets vertellen over het onderzoek in het archief? Heeft u bijvoorbeeld bijzondere ontdekkingen gedaan?

“Ik heb mijn archiefwerk inmiddels afgerond en ben nu vooral aan het schrijven. Dat is ook fijn aangezien ik naar Singapore ben verhuisd. Ik denk dat je in het archief altijd leuke dingen ontdekt. Ik heb erg genoten van de kleine aantekeningen die in de zijkant van een nota worden geschreven. Soms kom je in aanraking met iemands persoonlijke mening, de menselijke kant zeg maar. Ik heb veel formele documenten gelezen zoals beleidsstukken, maar dan schrijft iemand opeens met een potlood “Dit is belachelijk!” of zoiets. Dan hoor je echt de persoonlijke stem. Ik heb me toegespitst op de correspondentie

**"VROEGER HAD IK ALTIJD EEN BEELD VAN DE BUITENPRO-
MOVENDUS ALS EEN 65-JARIGE OUD-RECTOR, DIE NA EEN
LOOPBAAN OP EIGEN KOSTEN NOG GAAT PROMOVEREN. IK
KAN JE VERTELLEN DAT DE GROEP VEEL KLEURRIJKER IS
DAN DAT."**

tussen verschillende lagen van het onderwijs, van vakbonden tot schoolleiders en van de onderwijsinspectie tot het ministerie. Verschillende stemmen met andere perspectieven geven dan toch een heel ander beeld. Dat is leuk om te zien."

Is er een specifieke anekdote die u is bijgebleven van uw archiefonderzoek?

"Ja, wat mij bijvoorbeeld verbaasde was hoe een leerling in de bovenbouw een brief naar het hoofd van de onderwijsafdeling van de NSB schreef. Hij klaagde over het gebrek aan nationaalsocialistisch onderwijs op zijn school. Hij sprak zijn verontwaardiging uit over hoe sommige docenten anti-Duits sentiment uitten, of hoe *Mein Kampf* niet werd onderwezen. Dat is toch wel apart om te zien hoe zo'n 16-jarige jongen dat opschrijft.

Wat ook indruk maakte waren berichten over Joodse onderwijzers die naar Westerbork werden gedeporteerd. Hun collega's stuurden daarna een brief naar

de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Wetenschap en Kunsten, om hun collega's te helpen. Als je dan die namen nog nagaat kom je er uiteindelijk achter dat ze naar Sobibor zijn gedeporteerd en bij aankomst direct zijn vermoord. Het raakte me wel om te lezen hoe de Jodenvervolging werd doorgevoerd en dat ook de leerlingen niet gespaard bleven. Dat zijn wel de menselijke verhalen die je leest en dat maakt altijd indruk."

Beleefden de mensen in het onderwijs de oorlog op een andere manier dan dat wij het ons nu herinneren?

"Als je aan onderwijs tijdens de bezetting denkt, denk je al snel aan vergaande indoctrinatie. Dat alles in de klas op één lijn moest staan met de nazi-ideologie. Maar in het archief merkte ik dat het nooit echt zover is gekomen. De bezetter gaf de indruk het belangrijk te vinden om de jeugd te indoctrineren, maar in de praktijk lie-

ten ze het op heel veel vlakken toch een beetje varen. Een ander aspect is hoe op verschillende plekken in Nederland de oorlog natuurlijk anders werd beleefd, met name omdat het op verschillende plekken anders verliep. De bevrijding kwam bijvoorbeeld in het zuiden van het land een stuk eerder in vergelijking met het noorden. Een ander regionaal verschil is dat er in Amsterdam misschien wel 72 Joodse leerlingen op een school zaten, terwijl het er in Zutphen misschien maar twee waren. Als er anti-Joodse maatregelen werden ingevoerd had dat natuurlijk een wezenlijk ander effect op een school waarop veel Joden zaten als je het vergelijkt met een school waar er bijna geen Joodse leerlingen waren.”

Waren er momenten waarop u als onderwijzer herkenning ervaarde tijdens het onderzoek?

“Eén van de dingen die ik herkende was toen er melding werd gedaan van een ruzie of gevecht tussen twee leerlingen en dat de docenten zich dan moeten opstellen als diplomaten om tussen de twee kinderen te bemiddelen. Ik maak dat zelf ook vaak mee: Jantje heeft Pietje geslagen, of Pietje heeft Jantje geslagen, en je weet dan niet hoe dat precies is gegaan. Dan probeer je als docent uit te vinden wat

er gebeurd is, maar als vijf verschillende leerlingen een ander verhaal vertellen is dat lastig. Ze willen niet *snitchen*. Uit het archiefmateriaal bleek dat dit ook gebeurde tijdens de bezetting, maar toen speelden er wel de spanningen van de oorlog. Akkefietjes tussen leerlingen kregen een politiek karakter wanneer NSB-ouders de Duitse autoriteiten erbij betrokken. Voor leraren en schoolleiders konden 'dagelijkse conflicten' zo opeens extra gevoelig worden. Toch zie je dezelfde streken en problemen als nu. Het is heel leuk om te zien dat tieners gewoon tieners blijven, ongeacht of ze nú leven of tijdens de bezetting. Het is ook nog steeds even moeilijk om te bepalen wat er nu eigenlijk tijdens een ruzie is gebeurd.”

U geeft nu geschiedenisles in Singapore, kunt u hier iets over vertellen?

“De school waar ik lesgeef is de United World College (UWC), dus een internationale school. Er zijn over de hele wereld achttien van deze scholen. Wij hebben een duidelijke missie: culturen en naties verenigen via onderwijs. Eén van de belangrijke thema's is om een duurzamere wereld te creëren. Erg ideologisch onderwijs dus! Ikzelf geef naast geschiedenis ook het vak *Critical Perspectives*: een

vorm van maatschappijleer. Wij houden ons veel bezig met de geschiedenis van de regio, bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog in Singapore en de rest van Azië.

Ik ben er inmiddels wel achter gekomen dat ik dit werk ontzettend leuk vind en ook zeker les wil blijven geven. Ik ambieer niet zozeer om een postdoctorale positie aan te nemen als ik eenmaal klaar ben met promoveren. Zeker nu ik in Singapore werk en woon, ben ik erg blij met waar ik terecht ben gekomen. Ik wilde altijd al in het buitenland werken, en de missie van de UWC spreekt mij gewoon erg aan.”

Heeft u advies voor studenten die ook de ambitie hebben om in het onderwijs te gaan werken?

“Ja leuk! Doen! Die lerarenbeurs heeft veel plussen en minnen, maar als je twijfelt over een academische loopbaan of een carrière in het onderwijs dan is het een geweldige optie om het te combineren. Het is wel erg hard werken. De meeste mensen maken het traject niet in de gegeven tijd af en dan moet je, zoals ik, naast je voltijd baan het onderzoek afmaken.

Als je in het onderwijs wil werken adviseer ik om een stage te zoeken. Al is het alleen maar een dagje meelopen op je oude middelbare school. Dit is belangrijk

om te kijken of je idee van onderwijs wel helemaal past bij wat de realiteit is. Ikzelf heb een bijbaantje in een museum gehad waarbij ik veel mocht rondleiden en presenteren. Dat heeft mij erg geholpen in het leren spreken voor een groep. Aangezien het onderwijs staat te springen om nieuwe mensen, zou ik zeggen: als het je leuk lijkt, ga ervoor!”

Noten

1. Oorlog in de klas, <https://oorlogindeklas.wordpress.com/over/>.

Afbeelding 1: De constructie van het tegenwoordig met billboards met de Times Building in 1903. Bron: Library of Congress

WOLKENKRABBERS IN KRANTEN- EN TIJDSCHRIFTARTIKELEN

DE OPINIE VAN DE NEDERLANDSE GESCHREVEN MEDIA OVER HOOGBOUW IN NEW YORK, 1890-1913

Henk Binnekamp

Alom bekende New Yorkse wolkenkrabbers als het Woolworth en het Flatiron Building worden vandaag de dag als typisch New Yorks gezien. De Nederlandse geschreven media uitten begin twintigste eeuw juist een zeer gecompliceerdere mening met betrekking tot deze Amerikaanse bouwwerken. Waar deze eerste wolkenkrabbers van Manhattan nu voor lief worden genomen, was er tijdens hun ontstaan onder andere felle kritiek vanuit ‘onze’ media.

INLEIDING

‘Dit is bijna de Hemel, niet waar?’ vroeg de sultan van Soeloe zich af toen hij tijdens een rondleiding in New York anno 1910 zich op de 25e verdieping van het gebouw van de *Daily Mail* bevond.¹ De vroege wolkenkrabbers van New York zijn de moeite waard voor onderzoek, omdat ze via kranten- en tijdschriftartikelen de mogelijkheid geven te analyseren hoe de Nederlandse geschreven media deze destijds gloednieuwe Amerikaanse bouwstijl ontvingen. Vanaf 1890 werden de wolkenkrabbers in New York hoger en begonnen ze de aandacht van de Neder-

landse geschreven media te trekken. In 1913 opende het Woolworth Building zijn deuren, dat tot de opening van 40 Wall Street in 1930 het hoogste gebouw in New York bleef. In 1916 werd ook de *Zoning Resolution* leven in geblazen en kwam er een einde aan het tijdperk van onbeperkte groei van megalomane bouwsels.

De historiografie met betrekking tot onderzoek dat uitsluitend gericht is op kranten en tijdschriften uit die tijd laat te wensen over. Op één onderzoek na, gericht op de wolkenkrabber in de Franse pers, richt geen enkel ander onderzoek

zich volledig of grotendeels op dit soort bronnen.² De wolkenkrabber is tegenwoordig in veel steden over de hele wereld te zien en zou daarom beter onderzocht moeten worden, zodat er parallellen getrokken kunnen worden tussen kritiek uit het verleden en het heden. In Londen was er felle tegenstand tegen hoogbouw als The Shard, terwijl dichterbij huis kritiek geuit wordt op de geplande wolkenkrabbers in de Amsterdamse Sluisbuurt.³ Bovendien hebben wolkenkrabbers een psychologische invloed op mensen. Een analyse van de aard van de kritiek op hoogbouw in New York van ruim een eeuw geleden kan de discussie over de voor- en nadelen van hoogbouw in onder andere Europese steden verrijken.

De bronnen voor dit onderzoek zijn afkomstig uit de digitale databases van Delpher en de Technische Universiteit Delft. Via de website van de Technische Universiteit Delft heb ik de volgende tijdschriften doorzocht: *Architectura*, *Bouwkundig Tijdschrift*, *Bouwkundig Weekblad*, *De Opmerker* en *Vademecum der Bouwvakken*. Via Delpher ben ik een breed scala aan kranten tegengekomen die over wolkenkrabbers schreven. Het *Algemeen Handelsblad*, een van oudsher liberale krant, is koploper wat het aantallen artikelen betreft. Ook zijn er zeer veel koloniale kranten die in deze bouwsels geïnteresseerd zijn, zoals *De Locomotief*, het *Soerabaijasch Handelsblad*, het *Bataviaasch Nieuwsblad*, *De Sumatra Post* en de *Java-Bode*. Ook lokale kranten deelden deze interesse, waaronder de *Arnhemse Courant*, de *Nieuwe Veendammer Courant* en de *Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Een groot aantal kranten had een katholieke stempel en *Het Volk* was een nadrukkelijk socialistisch dagblad. Het mag geconcludeerd worden dat de interesse in wolkenkrabbers niet eenduidig bij een bepaalde groep kranten gelegd kan worden, al is het grote aandeel van koloniale kranten opvallend. Tegenwoor-

dig zijn er nog maar een aantal historische plekken in New York die verwijzen naar het maritieme verleden, maar rond 1900 was de haven van New York alom bekend in de Nederlandse koloniën.

De interesse van de Nederlandse geschreven media in hoogbouw is onderdeel van een grotere fascinatie voor Amerika, daar dit land als referentiecultuur gebruikt werd. Een referentiecultuur bestaat uit ideeën, waarden, gebeurtenissen en gebruiken die door mensen automatisch gekoppeld worden aan een specifieke natie of cultuur.⁴ De Verenigde Staten waren voor Nederlanders in de vroege twintigste eeuw bij uitstek het symbool voor het modernisme, en hoogbouw stond centraal in deze beeldvorming.

DE GEBOORTE VAN DE WOLKENKRABBER

Jarenlang is de honderd meter hoge toren van de Trinity Church (1846) het hoogste gebouw van New York geweest.⁵ Vanaf 1890 werden er ook zeer grote hotels gebouwd, zoals het Waldorf (1893) en het Astoria (1897). De Amerikaanse gebouwen werden vóór de burgeroorlog al hoger, maar aangezien het maar een aantal verdiepingen betrof, trok dit destijds niet de aandacht van de media.⁶

Manhattan had economisch veel baat bij de *National Bank Act* van 1863, die ervoor zorgde dat deze stad het centrum werd voor betalingen en reservemunten, met een aanzienlijke instroom aan geld, goud en zilver tot gevolg. De trans-Atlantische telegraafkabel uit 1866 verbond Noord-Amerika met Europa en zorgde voor een aanvullende versterking van de beurs. De economische elite van New York was uitzonderlijk, met een groot aantal bankiers, specialisten en entrepreneurs. Deze elite was anders dan in bijvoorbeeld Boston, omdat in New York steeds nieuwe mensen door immigratie binnenkwamen en familie- en zakenbanden zodoende slecht in stand werden gehouden. Hierdoor ontsproten er telkens nieuwe bedrijven. Door een gebrek

"HOOGTE GEEFT DE UNIEKE SENSATIE VAN BOVEN DE REST VAN DE WERELD STAAN"

aan stabiliteit en samenhang in de New Yorkse elite probeerden zij zich materieel uit te drukken in overvloedig gedecoreerde privéwoningen en commerciële constructies. De hoge bouwwerken van kranten- en verzekeringsmaatschappijen moeten dan ook gezien worden als een poging van de nieuwe elite van Manhattan om hun macht uit te drukken.⁷

Technologische vooruitgang maakte het voor architecten mogelijk om alsmaar hoger de lucht in te bouwen. Staal werd meer en meer toegepast omdat dit materiaal sterker en elastischer was dan metselwerk. Tussen 1890 en 1900 werd dit skelet in vrijwel elk hoog gebouw in New York toegepast, omdat dit de draagmuren verving die veel ruimte in beslag namen.⁸

In New York werden ondertussen ook de grondprijzen hoger vanwege de kapitalisatie van grondrente. Deze rente is gebaseerd op de populariteit van

een locatie.⁹ Bedrijven concentreerden zich voornamelijk in Lower Manhattan en langs Broadway, omdat het handig was voor zakenmannen om dicht bij elkaar te werken. In hun ogen was tijd van levensbelang.¹⁰ Projectontwikkelaars probeerden zo veel mogelijk bedrijven letterlijk onder één dak te krijgen. Vervolgens de meeste wolkenkrabbers van voor de Tweede Wereldoorlog kunnen economisch gerechtvaardigd worden. Zij brachten meer geld op dan de bouw gekost had en stimuleerden de economische groei.¹¹

PSYCHOLOGISCHE INVLOED VAN HOOGBOUW

De psychologische invloed van hoogbouw moet niet onderschat worden. Een wolkenkrabber kan uiteraard angst bij mensen inboezemen doordat de omvang van een onmenselijke schaal is. Een individu wordt als het ware 'gereduceerd tot insect'

tachtige betekenisloosheid in het aanzicht van zo'n massa.¹² Sinds mensenheugenis bouwen we al in de hoogte en dit werd ervaren als risicovol en eng. Volkeren in de oudheid werden hierbij gedreven door de wens om de lucht te veroveren middels een door mensenhanden gemaakt object. Hoogte geeft de unieke sensatie van boven de rest van de wereld staan.¹³ Daar komt bij dat mensen altijd op een hoge plek willen verblijven vanwege veiligheid én de behoefte een zichtbaar teken op het land achter te laten. In de antieke oudheid stond verticaliteit voor een geordende ruimte en dit is door de tijden heen onveranderd gebleven. Dit kan men al waarnemen bij kinderen die met blokken een toren bouwen. Het bekendste voorbeeld van de race naar de hemel is die van de Babyloniërs met hun Toren van Babel.¹⁴

Een terugkerend thema is het benoemen van religieuze bouwwerken zoals de Toren van Babel. New York wordt in een artikel uit 1906 de koploper qua aantal wolkenkrabbers genoemd, waarmee de oude Babyloniërs in de schaduw worden gezet.¹⁵ Soms wordt het op een subtiel manier gebracht, zoals in een artikel uit 1891 dat een geplande wolkenkrabber een gevaarte van 26 verdiepingen noemt,

waarbij mogelijk 'spraakverwarring' roet in het eten zou kunnen gooien.¹⁶ In een artikel uit 1911 vraagt een journalist zich af waarom er zulke 'torens van Babel' nodig zijn, aangezien er nog genoeg grond op de wereld beschikbaar is.¹⁷ Door vergelijkingen te trekken met de Toren van Babel, presenteren de schrijvers van deze artikelen de wolkenkrabbers als symbolen voor de zondige ijdelheid van de mens. De geschreven media benoemen eveneens kerktorens in hun berichtgeving. De vergelijkingen met de toren van Babel laten kritiek op menselijke hoogmoed zien, terwijl kerktorens gebruikt worden om simpelweg de overtreffende hoogte van wolkenkrabbers mee aan te duiden, alsook om maatschappijkritiek te leveren. Een artikel uit 1900 zegt dat 'de kerktorens in het niet zijn gezonken'.¹⁸ In een artikel uit 1896/1897 wordt geschreven dat de toren van de Trinity Church vroeger de hoogste van de stad was, terwijl de daken van wolkenkrabbers nu boven deze spits uitsteken.¹⁹ Een artikel uit 1897 waarschuwt dat een of andere Yankee (iemand uit New York of een Amerikaan in het algemeen) het wel eens in zijn hoofd zou kunnen halen om vanaf een hoger naastgelegen gebouw de toren van de Trinity Church te bespuwen. De journalist beschuldigt de

wolkenkrabbers indirect van godslastering.²⁰ Nu staat de Trinity Church 'verbluft en versuft' tussen de wolkenkrabbers en kijken de mensen in deze gebouwen vol medelijden neer op de kerk, meldt een ander artikel uit 1906.²¹ Al deze kritiek wordt geuit door een allegaartje van tijdschriften en kranten, al heeft *Het Vaderland* een krachtige katholieke stem-pel.

De wolkenkrabbers van New York vallen voornamelijk op vanwege hun aantallen. Deze waren van 1890 tot 1913 geconcentreerd in Lower Manhattan en langs Broadway. Het naderen van New York met de boot veroorzaakte verwondering en verbazing. In 1907 omschrijft een journalist de stad tijdens het naderen vanaf zee. 'Groote steenen massa's staan tusschen miniatuurhuizen, als brokken ruïnes in een door ramp of brand geteisterde plaats.' Volgens hem missen ze het pittoreske en rustieke.²² Een ander noemt het binnenvaren van New York onvergetelijk, zelfs niet 'de meest volmaakte menschenfantasie kan zich een visie scheppen van het gezicht (...) bij het binnenvaren harer haven.' Vervolgens noemt dit artikel uit 1909 dat de hoogte en de laagte van de huizenmassa zorgen voor een 'gebroken lijn van angstwekkende grilligheid'.²³ Dit

geeft de wispelturigheid aan emoties goed weer. De journalist van een artikel uit 1913 omschrijft de eerste indruk vanaf het water als 'een eigenaardige horizonlijn van (...) torenhuizen in allerlei stijlen en bouwtranten', alsook dat het binnenvaren van New York op een zonnige dag indrukken en emoties losmaakt die niet te omschrijven zijn. 'Grootsch en onbeschrijfelijk wonderbaar is dit eerste gezicht op New-York'.²⁴ Een artikel uit 1910 beschrijft een soortgelijke ervaring. De journalist noemt het een poëtische stad vanwege de 'hemellooze luchtkrabbers en torens, half in een wazigen nevel versmel-tend en toch zoo heerlijk bestraald door de vroolijke voorjaarszon!'²⁵

Krantenberichten zijn wispelturig over de hoogbouw op Manhattan. Zo wordt in een artikel uit 1899 de toen nog veel voorkomende laagbouw in New York gewaardeerd, maar werden wolkenkrabbers 'foei-leelijke torens' genoemd.²⁶ Een ander prijst de in Korintische stijl opgetrokken gevel van de eerste drie etages van een wolkenkrabber, maar bekritiseert vervolgens de overige verdiepingen die geen decoraties genieten.²⁷ Wolkenkrabbers worden zelfs 'een droevig getuigenis van een totaal gemis aan schoonheidsgevoel' genoemd. Reden voor deze kritiek

uit 1901 was dat de wolkenkrabbers esthetisch gezien geen aansluiting hadden op de aangrenzende lagere bebouwing.²⁸

Ook de hoogte van deze New Yorkse bouwwerken leidde tot felle kritiek. Bewoners maakten zich vanaf 1880 al druk om te smalle straten waar de lucht niet kon circuleren en voetgangers gevolglijk ziektes konden oplopen, om nog maar niet te spreken van het gebrek aan zonlicht op het straatniveau. In 1916 zou dit pas veranderen dankzij de eerste zone-ringswet die het bekende trapsgewijze wolkenkrabberontwerp tot resultaat had. Een aantal artikelen benoemt de effecten die wolkenkrabbers uitoefenen op hun directe omgeving. Alle bronnen uit deze paragraaf zijn na 1905 geschreven, vermoedelijk omdat de fysieke gevolgen van wolkenkrabbers pas merkbaar werden naarmate deze de hoogte in groeiden. Een artikel uit 1907 constateert dat New York alleen nog maar de grond in kan groeien: 'Tusschen die gebouwen, als rotsen, worden de straten zonlooze, kille ravijnen, waar telkens voor een groot deel van het jaar kunstlicht het zonlicht vervangt. En nu gaat het nog erger worden.'²⁹ Een artikel uit 1906 voltooit het deprimerende beeld en schrijft: 'De frischheid van het leven gaat grootendeels verloren.'³⁰

LAND VAN DE TOEKOMST EN MODERNITEIT

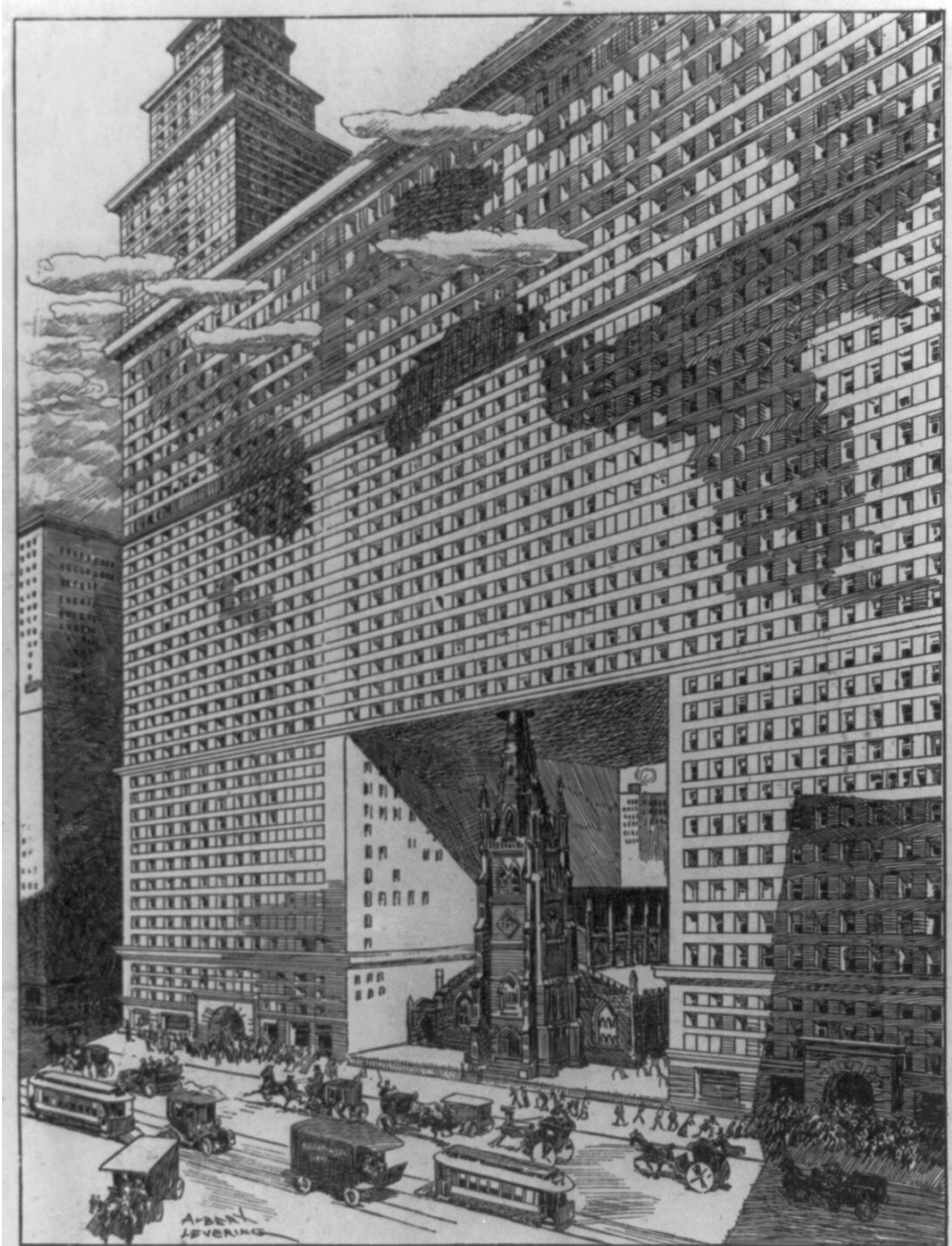
Het is opvallend dat krantenartikelen met betrekking tot moderniteit grotendeels voorin de krant werden geplaatst. Dit geeft aan dat als journalisten (onbewust) over moderniteit spraken, los van hun morele oordeel over deze kwestie, kranten deze artikelen gewichtiger vonden. Het is opmerkelijk dat Nederland als kleine Europese natie zich überhaupt interesseerde in bouwwerken van een voormalige kolonie van destijds al ruim twee eeuwen geleden. Dit heeft alles te maken met de fascinatie voor deze typisch Amerikaanse moderniteit. Het woord *modernisering* werd echter nooit letterlijk in de geschreven media vermeld, maar tussen de regels

door komt het zeker aan bod. De Verenigde Staten en moderniteit werden als één en hetzelfde gezien.

Dit fenomeen begon vroeg in de twintigste eeuw, toen de Amerikaanse cultuur naar Europa werd overgebracht door media en nieuwe technologieën. Deze cultuur werd overgebracht door media en nieuwe technologieën.³¹ Hierdoor ontstond het idee dat alle moderne veranderingen, waaronder politieke, economische en culturele, uit Amerika afkomstig waren. Door naar de Verenigde Staten te kijken dachten Europeanen hun eigen toekomst te kunnen voorspellen en maakten ze Amerika de zondebok voor alle problemen in Europa.³²

Moderniteit en de angst voor alles wat bij deze term kwam kijken riep ook een nieuw begrip het leven in, namelijk het anti-americanisme. Deze term is opmerkelijk omdat er geen overeenkomstige term bestaat met betrekking tot andere landen.³³ Toen Amerika net ontdekt was, vonden de Europese kolonisten een continent dat technologisch achterliep en in hun ogen spiritueel minderwaardig was. Dit kwam volgens de Europeanen in de zeventiende en achttiende eeuw door het land zelf, dat door het extreme klimaat mensen ter wereld had gebracht die zich niet volledig konden ontwikkelen en dus minderwaardig waren. Dit rechtvaardigde volgens hen dan ook de kolonisatie van het continent.³⁴

Het kapitalisme is onlosmakelijk met de Verenigde Staten verbonden en veel bronnen leveren kritiek op deze typisch Amerikaanse mentaliteit waarbinnen het enkel en alleen draait om geld verdienen. De New Yorkse wolkenkrabbers werden gezien als uitingen van dit kapitalistische gedachtegoed en kregen daarom kritiek te verduren van de Nederlandse pers. Met de uitbreiding van verschillende grote Amerikaanse bedrijven naar Europa kwam Amerika voor veel Europeanen dichterbij huis en raakten meer mensen geïnteresseerd in het land. Om-

THE FUTURE OF TRINITY CHURCH.

Afbeelding 2: Een komische draai aan een voor velen angstig toekomstbeeld van Manhattan. Bron: LOC's Public Domain Archive

dat de Verenigde Staten in Europa zichtbaarder werden, kwam er ook meer kritiek, voornamelijk geuit door de elite.³⁵ In Amerika werden consumeren en je rijkdom laten zien tegen het einde van de negentiende eeuw belangrijke waarden voor degenen die financieel succes genoten. De Europese elite was bang voor de culturele en spirituele leegte die deze kapitalistische mentaliteit met zich meebracht.³⁶

Kranten fungeerden hierin als doorgeefluiken van het anti-americanisme van de elite naar de 'gewone' Europeanen. Zij waren sterke opiniemakers en creëerden allerlei denkbeelden over de Verenigde Staten. Deze opinies zeggen meer over de mensen die verantwoordelijk waren voor de geschreven media dan over het werkelijke Amerika. Kranten en hun tot de culturele elite behorende journalisten waren op deze manier bezig met het creëren van een eigen identiteit door zich af te zetten tegen de Verenigde Staten. Toch werden er ook veel artikelen met een meer genuanceerde toon geschreven. Journalisten schreven voor een breed publiek en matigden hierdoor vaak hun toon.³⁷

In een aantal artikelen komt de fascinatie voor moderniteit sterk tot uiting. Soms laat een journalist enerzijds bewondering voor Amerika doorschemeren, om vervolgens een regel later vol afschuw over hetzelfde land te spreken. Een artikel uit 1897 prijst bijvoorbeeld de grote hotels van New York vanwege de technische snufjes (liften et cetera) en noemt Amerika het kind dat zijn vader, Europa, naar de achtergrond heeft verdrongen. De journalist zegt vervolgens vol afgrijzen dat Amerikanen zo dol zijn op geld, dat de lijken van miljonairs nog uit hun kisten worden gestolen voor losgeld.³⁸ Een artikel uit 1907 zegt dat je in New York moet zijn, als je hoog wilt wonen. De journalist vertelt dat hij niet de kans kreeg een wolkenkrabber te bewonderen, omdat hij direct door een 'kilometervretende Yankee' ondersteboven werd gelopen en vervol-

**"'INDERDAAD, 'T IS
AMERIKAANSCH!'
AMERIKANEN WORDEN
SIMPELWEG VOOR GEK
VERKLAARD"**

gens 'kannibaals' geduwd en geschopt werd. Het contrast tussen rijkdom en armoede vindt hij vreselijk en hij walgt van de omroeper van de bus waarmee hij door New York werd rondgeleid. Deze vond namelijk alles 'the best' en 'the richest'. De journalist vond vervolgens de gebouwen die hij eindelijk duidelijk kon aanschouwen alsof hij in een droom was beland, om vervolgens te stellen dat het simpelweg als immigrant naar Amerika komen om geld te verdienen een utopie is, 'arme verblinde stakkers'.³⁹ Dit artikel toont waardering voor de wolkenkrabber en tegelijkertijd een felle afgunst voor de Amerikaan zelf.

Zo nu en dan staan er fictieve verhalen in kranten, zoals één uit 1900 over Gilbert Strong die op de zeventiende verdieping woont. De journalist geeft door middel van dit verhaal voornamelijk kritiek op de Amerikaanse gang van zaken betreffende woningbouw, aangezien Strong bouwspeculanten de schuld geeft van een ontstane brand, terwijl hij goede huur betaalt. Strong redt eerst zijn buurvrouw om vervolgens samen het dak op te gaan. Strong roept dat hij de elektrische verlichting van de Brooklyn Bridge aange-naam vindt, terwijl zijn buurvrouw elektrisch licht het lelijkste vindt dat ze ooit gezien heeft. Ook schrikken ze van de hoogte, maar genieten ze tegelijkertijd van het uitzicht.⁴⁰ Dit verhaal laat duidelijk de ambivalente toon jegens moderniteit zien, aangezien er telkens twee opinies over één modern onderwerp worden geuit.

Ambivalentie komt in meerdere artikelen beknopt aan bod, meestal in twee à drie zinnen. Een artikel uit 1900 is in de openingszin zeer positief jegens Amerika: 'Aan grandiose denkbeelden zijn de Amerikanen overrijk en met name hun architecten construeeren bouwwerken, waarvan de uitvoering een onmogelijkheid schijnt.' Het artikel sluit echter af door te melden dat er enkel een 'krankzinnigengesticht' aan ontbreekt.⁴¹ Een an-

der omschrijft hoe Nederlandse vrouwen naar New York en Amerika kijken. Een 'Hollands conservatisme' weerhoudt Nederlandse dames ervan om de overtocht te maken. Er is er met name sprake van 'een angst voor de torenhuizen en nog veel meer voor den geest van de torenhuizen.' De journalist van dit zelfde artikel spreekt vervolgens vol lof over de Nieuwe Wereld die los gekomen is van de Europese tradities. Dit is een kritisch geluid jegens Europa, maar vervolgens merkt de journalist op dat Amerikanen lijden onder een gebrek aan 'poëzie van tradities'.⁴²

Weinig artikelen hebben een volledig positieve houding jegens moderniteit. Eén uit 1906 benoemt dat er in Nederland, net zoals in Amerika, grote kantoorgebouwen zouden moeten verrijzen en dat we naar Amerika moeten kijken voor hun inrichting. In New York zijn namelijk alle gebouwen voorzien van de meest moderne technologische snuffjes.⁴³ Deze journalist ziet in Amerika een voorbeeldfunctie. Een volkomen negatieve houding tegenover moderniteit komt ongeveer even vaak voor als een onverschillige houding. Een artikel uit 1907 betreffende het luxueuze én moderne warenhuis Siegel-Cooper geeft dit pessimisme duidelijk weer. De schrijver verbaast zich over het feit dat moeders hun kinderen kunnen achterlaten op de veertiende verdieping, zodat ze in alle rust kunnen winkelen. De kinderen worden op de begane grond genummerd, in de lift gestopt en vervolgens vermaakt in een schommelbak op het dak. Er wordt gezegd dat een normale winkelier dit moeilijk kan imiteren. Het artikel sluit af met de woorden: 'Inderdaad, 't is Amerikaansch!' Amerikanen worden simpelweg voor gek verklaard.⁴⁴

CONCLUSIE

Neutrale stukken komen meer voor in architectuurtijdschriften, puur en alleen vanwege hun focus op de technologische aspecten van deze gebouwen. De

kranten- en tijdschriftartikelen die een ambivalente toon uitdroegen waren (onbewust) angstig voor de moderniteit die zich in de Verenigde Staten ontwikkelde. Het wordt duidelijk dat de wolkenkrabbers geen geliefd bouwtype waren toen zij voor het eerst in het straatbeeld verschenen. De kritiek die veel Nederlandse journalisten uitten op de vroege wolkenkrabbers van New York zegt iets over hoe zij zichzelf én Nederland zagen. Zij vonden hun eigen cultuur smaakvoller als het op geld aankwam en over het algemeen genomen gematigder (en daarom beter) dan de Amerikaanse. Volgens deze journalisten was de Nederlandse cultuur beter, omdat de normen en waarden hier meer gericht waren op vroomheid en minder op schaamteloos geld verdienen en dit vervolgens tentoon te spreiden door onder andere het bouwen van monstrueuze wolkenkrabbers.

Er was een zekere angst onder journalisten voor moderne Amerikaanse normen en waarden. Recent gebouwde wolkenkrabbers in Manhattan, zoals de zogenaamde *super skinnies*, roepen vandaag de dag veel weerstand op omdat alleen de allerrijksten zich een appartement in deze reuzen kunnen veroorloven alsook vanwege esthetische motieven. De hedendaagse opinie over de 'klassieke' wolkenkrabbers van New York, denk bijvoorbeeld aan het Woolworth Building, is overwegend positief. Tussen 1890 en 1913 was dit niet het geval. Het lijkt er sterk op dat de Amerikaanse moderniteit in Nederland is ingeburgerd.

Henk Binnekamp rondde in 2021 de bachelor Geschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn scriptiebegeleider, dr. Tim Verlaan, heeft zijn interesse in stedenbouw en architectuur verder aangewakkerd.

Noten:

1. 'Verbaasd', *Limburgsche Koerier*, 28-09-1910, 1.
2. P. Leitner, 'Inventing perspectives. New York's skyscrapers in the French illustrated press (1898–1912)', *Architectural histories* 4 (2016) afl. 1, 1-21.
3. R. Moore, 'Wasteful, damaging and outmoded. Is it time to stop building skyscrapers?', *The Guardian*, 11 juli 2020; 'Wasteful, damaging and outmoded: is it time to stop building skyscrapers?' | *Architecture | The Guardian* (20 april 2021); D. van Unen, 'Bewoners Zeeburgereiland naar Raad van State om Sluisbuurt', *Algemeen Dagblad*, 8 maart 2019. [Bewoners Zeeburgereiland naar Raad van State om Sluisbuurt | Amsterdam | AD.nl](#) (20 april 2021).
4. M. Wevers, *Consuming America. A data-driven analysis of the United States as a reference culture in Dutch public discourse on consumer goods, 1890-1990* (Enschede 2017) 29.
5. G. Lankevich, *New York City. A short history* (New York 2002), 14.
6. J. Korom, *The American skyscraper, 1850-1940. A celebration of height* (Boston 2008), 14.
7. M. Domosh, 'The symbolism of the skyscraper. Case studies of New York's first tall buildings', *Journal of urban history* 14:3 (1988) 321-345, aldaar 324-325.
8. S. Landau en C. Condit, *Rise of the New York skyscraper, 1865-1913* (New Haven 1999) 173.
9. P. Wendt, 'Theory of urban land values', *Land economics* 33:3 (1957) 228-240, aldaar 233-234.
10. R. Fogelson, *Downtown. Its rise and fall, 1880-1950* (New Haven en Londen 2001) 22.
11. D. McNeill, 'Skyscraper geography', *Progress in human geography* 29:1 (2005) 41-55, aldaar 42.
12. M. Parker, 'Vertical capitalism. Skyscrapers and organization', *Culture and organization* 21:21 (2015) 217-234, aldaar 219.
13. Korom, *The American skyscraper*, 15.
14. O. Maslovskaya en G. Ignatov, 'Conceptions of height and verticality in the history of skyscrapers and skylines', *E3S web of conferences* 33 (2018) 4-5.
15. Elias, 'Amerikaansche correspondentie', *Het Vaderland*, 23-07-1906, 5.
16. 'Hooge gebouwen', *Vademecum der Bouwvakken* 6 (1891) 202-203, aldaar 202.
17. 'Altijd hoger', *Vademecum der Bouwvakken* 26 (1911) 120.
18. 'NEW-YORK', *Bouwkundig Weekblad* 35 (1900) 370-372, aldaar 370.
19. 'Amerikaansche reuzengebouwen', *Katholieke Illustratie*, 30:49 (1896/1897) 391-392, aldaar 391.
20. 'Reuzengebouwen te New-York', *Java-Bode*, 03-04-1897, 9.
21. Elias, 'correspondentie', 5.
22. Cool, 'Torenhuizen', *Op de Hoogte* 4 (1907) 391-395, aldaar 395.
23. Van der Laan, 'Een Journalist als koksmaat naar Amerika. Iets over de Holland-Amerikalijs', *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 23-12-1909, 1.
24. 'Schetsen uit de Nieuwe Wereld', *De Zuidwillemsvaart*, 20-12-1913, 9.
25. IJzermans, 'Op reis naar Minnesota', *Het Centrum*, 11-04-1910, 5.
26. 'Een reisindruk van dr Kuiper', *Middelburgsche Courant*, 20-02-1899, 6.
27. 'Het nieuwe hoofd-postkantoor te New-York', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25-09-1912, 5.
28. 'Hoog bouwen', *Architectura* 9 (1901) 221-223, 231-232, 252-254, aldaar 222.
29. 'New York onder den grond', *Bataviaasch Nieuwblad*, 07-02-1907, 10.
30. Elias, 'correspondentie', 5.
31. J. Verhoef, *Opzien tegen modernisering. Denkbeelden over Amerika en Nederlandse identiteit in het publieke debat over media, 1919-1989* (Utrecht 2017) 11.
32. E. Klautke, 'Anti-Americanism in twentieth-century Europe', *The historical journal*, 54:4 (2011) 1125-1139, aldaar 1125-1126.
33. J. Gienow-Hecht, 'Always blame the Americans. Anti-Americanism in Europe in the twentieth century', *The American historical review*, 111:4 (2006) 1067-1091, aldaar 1069.
34. B. Rubin en J. Rubin, *Hating America. A history* (Oxford 2004) 4-6.
35. R. Rydell en R. Kroes, *Buffalo Bill in Bologna. The Americanization of the world, 1869-1922* (Chicago 2005) 14-15 en 45-46.
36. D. Ellwood, 'A 'reference culture' that divides. America and the politics of change in the West from Nietzsche to soft power', *International journal for history, culture and modernity*, 3:3 (2015) 35-52, aldaar 37.
37. Verhoef, *Opzien tegen modernisering*, 6, 13-14.
38. 'Amerikaansche toestanden', *Algemeen Handelsblad*, 21-11-1897, 1.
39. 'Over Amerikanen, negers, en nog wat', *De Maasbode*, 01-09-1907, 5.
40. 'Op het dak', *Bataviaasch Nieuwblad*, 23-03-1904, 10-11.
41. 'Een reuzengebouw', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 17-08-1900, 7.
42. 'Spiegel der ijdelheid', *De Nieuwe Courant*, 05-01-1913, 5-6.
43. 'De inrichting van groote kantoorgebouwen in Amerika', *Architectura* 14 (1906) 374-375.
44. 'Amerikaansch', *Dagblad van Noord-Brabant*, 16-07-1907, 2.

OPINIESTUK

WAR AND RELIGION: HOW PREMODERN CONFIGURATIONS EXPLAIN SOME ASPECTS OF RECENT AND CURRENT WARFARE

Philippe Buc

Knowledge of the pre-modern religious past allows one to understand facets of modern war that do not seem to have their place in Modernity. Three contemporary examples, the Islamist terror group Daesh, America's George Walker Bush at war in 2001–2003, and the Russian Orthodox Patriarch of Moscow, will illustrate this point.

I have been researching for the past twenty years the relationships between religion and war, first with a focus on the deep past of Catholic and Protestant Christianities, later comparatively.¹ Religion and war is not a topic only for the scholars of the so-called dark ages. Nor is the knowledge that scholars of the Middle Ages and Early Modernity acquire in their studies of this topic irrelevant to the present. There are dimensions of mass armed violence that are best understood when examined through the pre-modern looking glass. Three examples will illustrate this.

Daesh (ISIS) is an accident within Islam, both in the sense that there is no continuous tradition linking its views and deeds to the deeper Muslim past and in the sense that there is a potential within Islam for similar views and deeds to emerge. Past centuries show indeed that Islamic polities and political groupings did not constantly wage jihad, let alone of the kind represented by Daesh. But in past centuries there were movements claiming to be Islamic (and thus for the historian to be evaluated as such) with views and deeds comparable to those of Daesh. The readiness to deny to other Muslims a Muslim identity; the focus on this alleged false Muslim as the main enemy over and above polytheists and Christians (or Jews); a sense to be close to the end of times and the arrival of the Mahdi or in a typological relationship to this eschatological moment: One finds this with the twelfth century Almohads and with the short-lived West African caliphates of Uthman dan Fodio (1754–1817)

and El-Hajj Omar Tal (1794–1864). Arranged against them, then as now, reluctant scholars who condemned this radicalism, suspecting that war for God masked the desire for royal-style rulership.²

The US reaction to Al-Qaeda's attack on American soil in September of 2001 also brought out pre-existent cultural traits. While this cultural potential did not have to actualize itself, it was exactly this— a potential. It was a half-secularized, half still religious byproduct of old religious forms indebted to the neo-puritanism that the English colonists had brought to their New World refuge.³ In his speeches, the born-again George Bush invoked 'liberty', the 'world', and themes of 'mission' to the world. As if the war he meant to take to Afghanistan (and already in late 2001) to Iraq had been a war that should concern 'the world' and 'liberty'. He did likely believe it, but it is not obvious to an outside observer that the US there combatted for liberty and the world. At times President Bush spoke in stark binaries, as when he imagined an axis of evil (meaning that the good was with America and its allies) or when he proclaimed that 'you are either with us or against us in the fight against terror', recycling the words of Jesus Christ, 'He that is not with Me is against Me' (Luke 11.23, Matt. 12.30). The early eighteenth-century Calvinist Bible commentator Matthew Henry, read by generations of New World fundamentalists, elaborated this stark Gospel binary:

[T]his holy war, which Christ was carrying on with vigour against the devil and his kingdom, was such as would not admit of a neutrality (v. 30), 'He that is not with me is against me'. (...) in the great quarrel between Christ and the devil, no peace is to be sought, nor any such favourable construction to be made of any indifference in the matter; he that is not hearty

for Christ, will be reckoned with as really against Him: he that is cold in the cause, is looked upon as an enemy.⁴

The medievalist's understanding of religious discourse serves to recover what Bush may have meant in invoking Matthew 12, and how it would have been received by the American citizens, avid readers of the Bible and of its more famous commentaries.⁵ The Bible in its neo-Puritan, fundamentalist understanding provided Bush with a script for action, and a mode of communication with his most faithful (*sic*) electorate, the evangelical Protestant fundamentalists.⁶

Apocalyptic jihadis and fundamentalist Protestant America at war are not the only realms that a medievalist can, stepping out of his era into the near past or present, help understand. The recent invasion of Ukraine has also featured a religious discourse and its secularized byproducts. To simplify, Orthodoxy has provided components to Russia's civic religion to Russia (civic religion being defined as a set of practices and conceptions that refer more or less hazily to God, and that sacralize a state and a nation).⁷ Greek Orthodox and Roman Catholics shared in the ancient Christian commitment to unity as to religion (the contents of belief) and to ecclesiastical unity (the space within which believers live and are administered by the Church). This extreme predilection was transferred to the respective political shells of these Christian denominations—the empires. Right now, Moscow Patriarch Kyrill preaches for peace while arguing for war, a normal if paradoxical combination in the Christian tradition, where war is for the sake of justice and ultimately of a just peace creating right order, and where war has to be waged without animus and cruelty. For the Catholic Middle Ages, Jonathan Riley-Smith famously explained 'crusading as an act of love'.⁸ Patriarch Kirill thus calls for peace, but explains that evil is at

work, not only in having created a schism within Orthodoxy (the Kyivian Patriarch declared his independence in 2018) but also in splitting the two Orthodox twinned nations, Ukraine and Russia, both baptized in the same river with the conversion of Rus under the medieval Prince Vladimir (d. 1015) to Christianity. Kirill prayed that the Lord Jesus Christ would 'preserve the Russian, Ukrainian, and other peoples who are spiritually united by our Church'.⁹ He developed this theme:

May the Lord preserve our Church in unity. May the Lord protect from fratricidal battle the peoples comprising the one space of the Russian Orthodox Church. It must not be allowed to give the dark and hostile external forces an occasion to laugh at us; we should do everything to preserve peace between our peoples while protecting our common historical Motherland against every outside action that can destroy this unity.¹⁰

Satan was at play, mobilizing the 'evil forces that have always fought against the unity of Russia and the Russian Church'. And what was Russia? It was 'the land which now includes Russia and Ukraine and Belarus and other tribes and peoples', threatened internally and externally by 'diabolical attacks'.¹¹

None of these phenomena are necessary. They were and are potentialities within three cultures with a religious past and present. Furthermore, a religion does not so much cause war as shape its waging, conception, and commemoration, and give it a meaning and intelligibility to participants. The exploration of this fact is an asset for policy-makers.¹²

French-born **Philippe Buc** was trained in France and in the United States. He was Professor at Stanford University (1990–2011) and at the Universität Wien (2011–2021), and is now *hoogleraar* at the Leiden Universiteit. His main area of research is religion and politics.

Noten

1. Philippe Buc, *Holy War, Martyrdom, and Terror: Christianity, Violence, and the West* (Philadelphia: 2015); see for comparative work idem, 'Civil war and religion in medieval Japan and medieval Europe', *The Indian Economic and Social History Review* 57:2 (2020): 261–287; 'Eschatologies of the Sword, Compared: Christianity, Islam(s), and Japanese Buddhism', in Veronika Wieser et al., *Cultures of Eschatology* (Berlin: 2021), 277–293.
2. See Philippe Buc, 'Religion, war, and peace in premodern Islamicate polities and the Christian West', *Violence: an international journal* 1 (2001): 1–23.
3. Hugh B. Urban, 'Bush, the Neoconservatives, and Evangelical Christian Fiction', *Journal of Religion and Society* 8 (2006): 1–15. My point here is that US Neo-Conservatism contains ideas that have come from fundamentalism, and been secularized, while neo-conservatives are not necessarily religious. See as well Andrew J. Bacevich and Elizabeth H. Prodromou, 'God Is Not Neutral: Religion and U.S. Foreign Policy after 9/11', *Orbis* 48:1 (2004): 42–54.
4. *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible*, 6 vol. in 1 t. (Grand Rapids: 1961), 1266.
5. See Bruce Lincoln, *Holy Terrors. Thinking about Religion after September 11* (Chicago: 2003), 19–32.
6. The second point made by Lincoln, *Holy Terrors*.
7. The concept was developed by Robert N. Bellah, 'Civil Religion in America', *Daedalus* 96:1 (1968): 97–118.
8. Jonathan Riley-Smith, 'Crusading as an Act of Love', *History* 65 (1980): 177–192.
9. See the official website of the Patriarchate, <http://www.patriarchia.ru/en/db/text/5903803.html> (24 February 2022).
10. <http://www.patriarchia.ru/en/db/text/5904398.html> (27 February 2022).
11. Ibidem.
12. For a preliminary synthesis, see Philippe Buc, 'Introduction to premodern war and religions: Comparison, Issues and Results', *History and Anthropology*, forthcoming 2022.

Barthold Georg Niebuhr door Julius Fürst, 1931, naar een tekening van Louise Seidler, 1828. Bron: Wikimedia Commons

HOE DE GESCHIEDENIS ONTSTOND BARTHOLD GEORG NIEBUHR EN DE VORMING VAN EEN ACADEMISCHE DISCIPLINE

Jonas van Dormolen

De stormachtige periode tussen het begin van de Franse Revolutie in 1789 en de val van Napoleon in 1815 zag in Duitsland het ontstaan van een nieuwe omgang met de geschiedenis. Spil in deze ontwikkeling was historicus en diplomaat Barthold Georg Niebuhr, die in 1810 de eerste docent geschiedenis werd aan de nieuwe Universiteit van Berlijn. Zijn werk, in combinatie met de rumoerige omstandigheden, brachten de geschiedenis als academische discipline naar de moderne tijd.

INTRODUCTIE

De Franse Revolutie en de oorlog met Napoleon brachten een intellectuele storm teweeg in Duitsland. Dit weerspiegelde zich in de ontwikkeling van de geschiedenis als onafhankelijke academische discipline, waar zij eerst nog gold als ‘hulpje’ van verschillende andere faculteiten zoals de theologie- en rechtenfaculteiten. Frank Ankersmit noemt de invloed die de Revolutie had op het Europese continent een ware breukervaring, zonder welke de historische discipline niet had kunnen ontstaan.¹ De impuls die de Revolutie en de daaropvolgende Napoleontische Oorlogen gaven aan het ontstaan van de geschiedenis als op zichzelf staande, academische

discipline, is dan ook niet te onderschatten. Duitsland speelde hierin een vooraanstaande rol; het is hier dat we de eerste sporen van het historisme aantreffen, die, naarmate de negentiende eeuw vorderde, zou gaan gelden als de wetenschappelijke wijze van historisch denken.²

Barthold Georg Niebuhr stond aan de voet van al deze grote ontwikkelingen. Volgens velen na hem, met name negentiende-eeuwers, gold Niebuhr als de eerste die er in zijn historische schrijven een werkelijk moderne, wetenschappelijke verhouding tot het verleden op na hield. Dit zelfs nog vóór Leopold von Ranke, die over het algemeen wordt gezien als de va-

der van de moderne geschiedschrijving.³ Daarbij was Niebuhr niet alleen historicus, maar ook bankier en politicus, die als fervent Duits patriot voor de Pruisische bureaucratie werkzaam was en als diplomatiek attaché tijdens de campagne tegen Napoleon van 1813-1814 met eigen ogen de vernietiging zag die de oorlog teweegbracht. In zijn rol als historicus stond hij dan ook midden in de maatschappij en de omstandigheden van revolutie en oorlog hadden op hun beurt grote invloed op zijn werk.

Dit artikel poogt dit op het eerste gezicht stormachtige begin van de historische discipline te begrijpen. Daarnaast probeert het de vraag te beantwoorden waarom de Duitse gebieden zo vatbaar waren voor dit nieuwe historische gevoel en op welke wijze Niebuhr een spil was binnen deze trends.

NIEBUHR EN ZIJN TIJD

Barthold Georg Niebuhr werd geboren in 1776 in Kopenhagen, maar verhuisde al snel naar het kleine plaatsje Meldorf. Hij was de zoon van de beroemde ontdekkingsreiziger Carsten Niebuhr, die twee jaar na de geboorte van Barthold Georg in Meldorf een positie als secretaris van de provincie Zuid-Ditmarschen op zich nam. Zijn zoon zou later een biografie over hem schrijven.⁴ Maar waar Carsten in zijn jon-

ge jaren de wereld ontdekte, was de jeugd van Barthold Georg relatief gesloten: deze reikte gedurende de eerste jaren van zijn leven weinig verder dan de directe omgeving van het huis waarin hij opgroeide. Al vroeg werd duidelijk dat hij een zeer getalenteerde jongen was die, met zijn vader als leraar, alles las wat hem ter handen kwam. De beperkingen van een leven dat zich voornamelijk rondom het familiehuis afspeelde, in combinatie met een voor zijn leeftijd bijzonder goed ontwikkeld intellect, speelden een grote rol in zijn ontwikkeling. Zelf zegt hij hierover:

“Onze afzondering van de wereld [en] het verbod...verder te gaan dan het huis en de tuin, deden mij eraan wennen de grondstoffen voor de bevrediging van de eisen van mijn kinderlijke grillen te zoeken in boeken, gravures en gesprekken. Zo kreeg mijn fantasie geen grip op de realiteit om mij heen, maar absorbeerde zij alles dat ik las...terwijl de echte wereld voor mijn blik verborgen bleef.”⁵

Hij was, zoals hij zelf ook stelde, een autodidact, die altijd onzeker was over zijn eigen kunnen, hoezeer zijn omgeving hem ook prees. Hij studeerde in Kiel en

bleek talentvol op het gebied van financiën, wat ertoe leidde dat hij in 1796 voor Heinrich Karl von Schimmelmann, de Deense minister van Financiën, kwam te werken, en later, vanaf 1806, voor de Pruisische staat, die hem op meerdere missies stuurde, waaronder naar Holland. Maar met name voor de studie van het verleden ontwikkelde hij al heel vroeg een voorliefde. Op rustige momenten in zijn vroege carrière zou hij zich meteen weer wenden tot de historische studie; zo nam hij naast zijn werk voor het ministerie een functie als secretaris aan binnen de Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen. Hier had hij alle tijd om zich op zijn geliefde historische en filologische onderwerpen te storten en zichzelf zo “enigszins los te weken van de *society* waarin hij verzeilt was geraakt, en om zich...te kunnen verdiepen...in die velden van wetenschap waartoe hij zich nog altijd aangetrokken voelde.” Daarbij streefde hij ook een hoogleraarschap in Kiel na, wat hij niet kreeg. Dit streven zou later, in 1810, wel verzilverd worden met een positie als koninklijk historiograaf in Pruisen en een docentschap aan de Universiteit van Berlijn.⁶

Om tot een beter begrip te komen van het belang van Niebuhr, zijn werk en zijn leven voor het ontstaan van de geschiedenis als onafhankelijke wetenschappelijke discipline, zullen we eerst

kort de intellectuele invloeden en politieke gebeurtenissen die hem vormden nader moeten beschouwen. Ondanks zijn afgezonderde jeugd was Niebuhr niet onwetend van de grote gebeurtenissen van zijn tijd. Er was op jonge leeftijd al sprake van een bewuste worsteling met datgene wat de Franse Revolutie, die begon toen hij dertien jaar oud was, op politiek, cultureel en intellectueel vlak representeerde. Zijn verhouding tot de Verlichting en de Revolutie was een complexe aangelegenheid. We kunnen geenszins zeggen dat Niebuhr een reactionair was, maar met de radicale aspecten van de Verlichtingsfilosofie kon hij zich eveneens niet altijd verenigen.⁷ Niebuhr was zeker niet de enige Duitstalige intellectueel die op deze manier zocht naar een adequate verhouding tot de Verlichting en de Revolutie. Al gedurende de hele achttiende eeuw kende de Verlichting – de *Aufklärung* – in Duitsland haar critici, en hoewel velen ook enthousiast waren, nam zij hier een andere vorm aan.⁸ Zo kan de Duitse *Aufklärung* in zeer globale termen misschien het best worden gekenschetst als een 'hervormingsgezinnd conservatisme', en met deze term kunnen de gedachten van Niebuhr in deze periode ook het best worden omschreven. De Duitse *Aufklärung* was dan ook zeker geen verwaterde kopie van de Britse en Franse filosofie. Volgens Peter Hans Reill had de

Duitse vorm 'haar eigen unieke karakter, haar eigen set van belangrijke problemen en haar eigen...combinatie van tegenstrijdige oplossingen.' Zij kan zelfs niet gezien worden als een tegenstander van het Duitse idealisme of van de pre-Romantici van de *Sturm und Drang*, stromingen die toch vaak worden beschouwd als anti-Verlichting (in de zin van: anti-Franse/-Britse ideeën). Het hervormingsgezinde conservatisme komt volgens Reill met name naar voren in het feit dat de Duitse Verlichters zoals Johan Gottfried von Herder en Immanuel Kant weliswaar hervormingen bepleitten, maar de meest extreme politieke implicaties van het Verlichtingsgedachtengoed wilden vermijden.⁹

Het werk van Johann Gottfried von Herder is een goed voorbeeld van een dergelijke ambiguïteit. Herder is met name bekend geworden als voorloper van het nationalisme: hij bepleitte een leer die ervan uitging dat volkeren in verschillende gebieden en historische perioden zich op verschillende manieren ontwikkelden. Volgens Herder kon men er niet zomaar van uitgaan dat er een universeel geldige kern bestaat die voor alle mensen ten alle tijden geldt; een overtuiging die de historisten er ook op na zouden houden. Belangrijk is wel dat deze verscheidenheid niet noodzakelijkerwijs een hiërarchie impliceert. Desondanks was het nog steeds wel de bedoeling een expliciet *filosofische* geschiedenis van de mens te schrijven. Dit kan worden gezien als een Verlichte aangelegenheid, omdat ze uiteindelijk ten doel had grote intellectuele systemen te bouwen waarbinnen de mensen begrepen konden worden. Later, met de komst van het historisme in de negentiende eeuw, zou dit filosofische aspect afgezworen worden omdat zij zou leiden tot onzinnige metafysische speculatie en een te snelle neiging tot generaliseren.¹⁰ Herder ligt in deze zin dus dichter bij het Verlichtingsideaal dan weleens wordt aangenomen. Wilhelm Dilthey wijst in 1901 al op de ambiguïteit van Herders denken: hoewel

**“WE ZIEN HIER DUS
EEN INTELLECTUELE
OMWENTELING
IN DE MANIER
WAAROP MEN TEGEN
NATIE, VOLK, EN
GESCHIEDENIS GING
AANKIJKEN”**

Herder volgens hem een kind van de (Verlichte) achttiende eeuw was – zo hield hij in enige mate vast aan de natuurrechttheorie, oftewel het idee van een universeel geldend en van nature gegeven recht – kan hij ook worden gezien als een voorloper van het latere historisme wanneer hij de uniciteit en de integriteit van de verschillende culturen op de wereld verdedigt.¹¹ Critici wijzen juist op de invloed van het natuurrecht-denken om Herder buiten de historistische traditie te plaatsen. Claus Träger stelt bijvoorbeeld dat Herders rationalisme en zijn geloof in vooruitgang kenmerkend zijn voor het Verlichtingsdenken.¹² Al met al was hij, net als andere Duitsers zoals bijvoorbeeld Kant en Hegel (en Niebuhr), voorstander van politieke hervormingen in de Duitse gebieden. Vóór de Franse Revolutie is het dan ook moeilijk Verlichting van pre-historisme te onderscheiden en bij veel Duitse denkers zien we nog geen expliciet anti-Verlichtingsdenken.

Niebuhr past in dit plaatje. In zijn verhouding tot de Verlichtingsideeën greep hij vaak terug op de oudheid. Hij beschouwde zijn eigen tijd door zijn kennis van de antieke wereld. Een blik op zijn correspondentie in deze jaren verduidelijkt dit. In 1797 schrijft hij in een brief aan een vriendin dat het voor de mensen uit zijn eigen tijd 'onmogelijk is om zo helder te denken als de antieken dat deden...Waarom waren zij zo vrij van de monsterlijke absurditeiten waardoor wij ons omringd zien?'¹³ Met deze 'monsterlijke absurditeiten' bedoelde hij het absolutisme dat ook in Denemarken nog steeds heerste.¹⁴ In het antieke Rome daarentegen, waren 'oorlog en het beheer van openbare zaken uiterst liberale bedrijven, en een goed verstand en een goede staat van dienst waren voldoende [voor het succesvol bestieren] van beiden.'¹⁵ Tegelijkertijd was hij kritisch op de beslissing van Johann Gottlieb Fichte om de radicale aspecten van de Revolutie en het recht op algehele opstand te verdedigen.¹⁶ Niebuhrs houding ten opzichte van

de Franse Revolutie en de Verlichte idealen die haar fundeerden was dan ook dubbelzinnig: hij bekritiseerde de adel en de bureaucratische standenmaatschappijen van zijn tijd; tegelijkertijd steunde hij geen 'eisen die neerkwamen op een verandering in de bestaande situatie.'¹⁷

EEN INTELLECTUELE OMSLAG

Toch is er wel een moment aan te wijzen waarop we een grote omslag in het achttiende-eeuwse, Duitse Verlichtingsdenken zien. Volgens Georg Iggers vond er vanaf het moment dat de Franse Revolutie in haar 'terroristische fase' kwam, en iets later toen de Napoleontische oorlogen uitbraken, een grote verschuiving plaats in de manier waarop Duitse geleerden naar de geschiedenis van zichzelf en anderen gingen kijken. Zo begon het idee van de natie sterk te veranderen. Bij Herder was het nationalisme nog kosmopolitisch van aard: elke natie droeg bij aan de 'rijkdom van het menselijk leven.' Aan het begin van de negentiende eeuw schreef Fichte echter dat de Duitsers een originele natie betroffen, in tegenstelling tot andere naties, zoals de Franse, die als oppervlakkig werden beschouwd. De Fransen schoten tekort waar het ging om het 'streven naar het Goddelijke.'¹⁸ Dit betekende dan ook dat nationalisme niet langer verenigde, maar juist verdeelde – wellicht niet vreemd in een tijd van grote politieke en ideologische veranderingen en met een oorlog op Duits grondgebied.

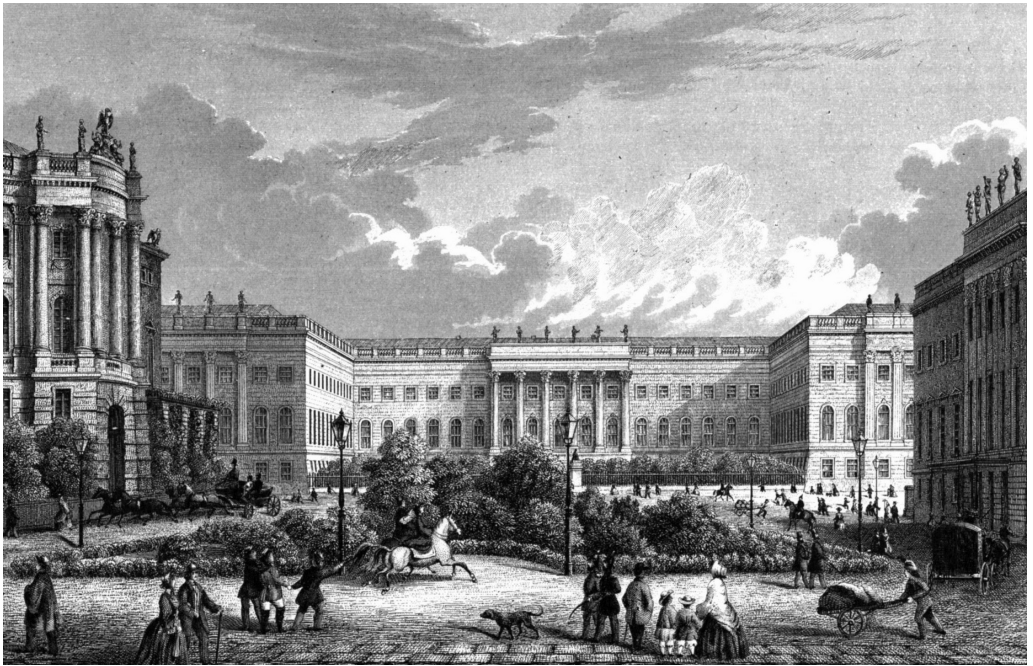
Ook kreeg de staat een andere rol toebedeeld. Voor Herder was het ondenkbaar dat de mens als het ware 'voor de staat' gemaakt was. Zij was een kunstmatige institutie. De staat was een soort mechanisch apparaat dat geen echte banden had met de burgerlijke maatschappij. Zij dwarsboomde de vrije ontwikkeling van het individu eerder dan dat zij die op gang hielp. In deze jaren (de late achttiende eeuw) zag bijvoorbeeld Wilhelm von Humboldt Duitsland nog voornamelijk als een culturele in plaats van politieke na-

tie. Later, in 1813, voegde hij natie, staat en volk bij elkaar tot een hechte eenheid. Over de staat werd dus steeds vaker in machtspolitieke termen gedacht en werd expliciet gekoppeld aan een Duits volk dat streed tegen Franse invloed.¹⁹

De Verlichte overtuiging van het bestaan van universeel bruikbare ethische en politieke waarden werd losgelaten. Waarden werden daarentegen steeds vaker beschouwd als historisch en nationaal van aard; dit betekende dat vreemde, 'niet-Duitse' instituties niet in Duitse bodem konden worden geplant.²⁰ Ook al was dit geen geheel nieuwe gedachtegang – de Duitse denker Justus Möser beargumenteerde bijvoorbeeld al voor de Revolutie een dergelijke gelokaliseerde vorm van geschiedschrijving en politiek denken – kan toch worden gesteld dat er wel degelijk een transformatie op gang kwam in het denken en schrijven over de geschiedenis, de betekenis van het volk en de (al dan niet bestaande) universaliteit van waarden en de menselijke natuur.²¹

We zien hier dus een intellectuele omwenteling in de manier waarop men tegen natie, volk en geschiedenis ging aankijken. Met de opmars van Napoleon en de gruwelen van de oorlog viel voor velen het doek: men diende zich hard op te stellen tegen de Franse invloed op politiek én intellectueel gebied, zich als nationalisten te gedragen en vooral te vechten tegen datgene wat Frankrijk in hun ogen aan vijandige waarden en politieke vormen representeerde. Het was, zo zagen velen het, de existentiële strijd voor vrijheid die de Duitse gebieden nader tot elkaar bracht en de eerste aanzetten zou geven tot een specifiek Duits nationalisme dat later een cruciaal bindingsmiddel zou vormen voor de vereniging van de Duitse natie.

Niebuhr was een spil in deze ontwikkeling. In 1810 werd hij benoemd tot de eerste docent geschiedenis aan de pas opgerichte Universiteit van Berlijn. Nog geen twee jaar later zag hij zich gedwongen alweer te vertrekken. De oorlog tegen Na-

De Wilhelm Humboldt Universiteit van Berlijn circa 1855. Bron: Wikimedia Commons

poleon eiste weer zijn volledige aandacht op. Maar in die paar jaar ontwikkelde hij zich tot een uiterst populair spreker, wiens colleges aansloegen bij een groot publiek. Zijn werk over de Republikeinse eeuwen van het Romeinse Rijk - in 1811-1812 verscheen eveneens het eerste deel van zijn alom geprezen *Römische Geschichte* - en zijn meningen over de inspiratie die de Duitsers, verwickeld in een strijd met Napoleon en de 'Franse geest,' moesten opdoen uit de klassieke geschiedenis, waren immens populair. Zelfs een grootheid als De Savigny bestempelde Niebuhrs colleges als 'de beste die ik ooit heb gehoord.'²²

NIEBUHR EN DE 'LOOPBAAN' VAN DE GESCHIEDENIS

Met name door deze colleges werd Niebuhr al snel gezien als een symbool van het verzet tegen de Franse invloed, terwijl

zijn denken over (Franse) Verlichting eerder nog ambigu was. Algemener gesproken had zich volgens veel tijdgenoten een waterscheiding voltrokken. Het ging hier om niets minder dan een scheiding tussen een radicaal nieuwe tegenwoordige tijd en het voor altijd verdwenen verleden van het *ancien régime*.

De opkomst van de moderne geschiedschrijving – in de vorm van het historisme – was een reactie op deze scheiding. Toen Niebuhr als eerste docent geschiedenis aan de Universiteit van Berlijn werd aangesteld, was de discipline geschiedenis pas net begonnen aan haar opmars tot volwaardig, op zichzelf staand vakgebied. Na Niebuhrs overlijden twintig jaar later, stond de geschiedenis op het punt uit te groeien tot misschien wel de belangrijkste van alle geesteswetenschappen: het historische denken zou, zoals Duitslandkundige Theodore Ziolkowski

“NA ZIJN DOOD STEEG DE HISTORISTISCHE, MODERNE MANIER VAN HISTORISCH DENKEN BOVEN HAAR EIGEN VAKGEBIED UIT”

zegt, vele faculteiten, van de filosofie tot de theologie en van de kunstgeschiedenis tot de archeologie, gaan doordringen.²³ Niebuhrs benoeming en de instelling van een leerstoel geschiedenis waren tekens dat de historische discipline als zodanig onder invloed van de snel veranderende politieke en culturele context een onafhankelijke positie begon te verwerven binnen de wetenschappelijke wereld. De op dat moment nog jonge negentiende eeuw zou inderdaad uitgroeien tot de ‘eeuw van de geschiedenis’. Historicus Hajo Holburn stelt dat ‘de ontdekking van de geschiedenis’ in Duitsland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw één van de belangrijkste contributies was aan het moderne intellectuele Europese leven.²⁴ Deze ontwikkeling bracht op termijn een algehele verandering teweeg. Deze epistemische omwenteling ging, naarmate de negentiende eeuw vorderde, de hele cultuur doordringen. Om deze omwenteling te verklaren hebben we hierboven al kort de invloed van

de breukervaring aangehaald. Voor we hierop doorgaan is het echter goed om de ‘loopbaan’ van de discipline geschiedenis wat nader te bestuderen. Dan zal ook blijken waarom zowel de positie van Niebuhr als zijn werk in deze ontwikkeling zo van belang is geweest.

Eeuwenlang geschiedde het onderwijs op de universiteiten van Europa vooral op basis van een drietal faculteiten: theologie, rechten en medicijnen. Van deze drie was de theologie het belangrijkste. De filosofie nam soms een vierde plaats en laatste plaats in. De geschiedenis, die in deze eeuwen vooral gold als een bron van voorbeelden van moreel handelen, was in deze faculteit ingebed.²⁵ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw begon dit enigszins te veranderen: de studie van het verleden ging dienen als ‘hulpje’ van de theologie- en rechtenfaculteiten.²⁶ Hoewel dit een kleine stap voorwaarts was, was zij nog altijd veel meer een instrument dan een doel op zich dat van grotere waarde

kon zijn. Er heerste zelfs lange tijd een stigma op de geschiedbeoefening. Dit was een vooroordeel gebaseerd op het aristotelische idee van waarheid, die uitging van een noodzaak tot universaliteit en die zwaar leunde op de wiskunde. In tegenstelling tot de wetenschappen die wel aan deze harde, wiskundige waarheidseis konden voldoen, zou het de geschiedschrijving ontberen aan de mogelijkheid tot universeel geldige uitspraken te komen.²⁷ Deze houding begon langzaam te veranderen, maar het was de Franse Revolutie die de geschiedenis werkelijk ten tonele voerde als van op zichzelfstaande waarde om de wereld te begrijpen.²⁸

In Niebuhrs tijd was de scheiding nog niet zo definitief. Maar na zijn dood steeg de historistische, moderne manier van historisch denken boven haar eigen vakgebied uit. Zij vormde als het ware de wetenschap die de negentiende-eeuwer in staat stelde de kloof te overbruggen die de schok van de Revolutie had teweegge-

bracht. Een belangrijke factor in deze ontwikkeling was de overtuiging dat de Franse Revolutie en Napoleon hadden getoond dat men geen maatschappijen kan creëren of veranderen op basis van de door de Verlichting zo bewierookte rede. De Terreur en de oorlogen maakten dit voor velen duidelijk. De Revolutie bracht onder brede lagen van de samenleving het gevoel teweeg dat er iets werkelijk nieuws in de wereld was gekomen. Het effect van de Revolutie op de belevingswereld van de mensen die haar meemaakten, van dichtbij of van ver, is moeilijk te overschatten. Zoals we hebben gezien, begon men vanaf het moment dat de Revolutie in bloedvergieten overging anders te kijken naar datgene wat de Revolutie en de Verlichting representeerden. Het bloedvergieten tijdens de Franse Revolutie en de veroveringszucht van Napoleon maakten voor velen duidelijk dat pretenties van universaliteit konden leiden tot een grote mate van geweld. Daarbij voelde het voor velen alsof de grond onder

hun voeten was weggevaagd. Het ancien régime was verdwenen, koning Louis XVI was letterlijk onthoofd en een nieuwe wereld was aan het ontstaan - een moderne wereld waarvoor nieuwe manieren van omgang ontwikkeld moesten worden.

Zo ging men de instituties die een succesvolle staat onderleggen zien als het product van een lang, gradueel historisch proces. De historicus dient dit proces te onderzoeken en op haar eigen termen te begrijpen. Het verleden werd zo een ander land.²⁹ Het ontstaan van de onafhankelijke en moderne geschiedschrijving was misschien wel de meest adequate reactie op de breuk zoals hierboven besproken. Barthold Georg Niebuhr bewoog zich als het ware op de frontlinie en bezag de kloof terwijl deze zich opende. Niebuhr zag de antieke wereld als een levend geheel en bepleitte het gebruik van niet alleen tekstuele, maar ook archeologische en antiquarische bronnen. Daarbij bekritiseerde hij veelvuldig de antieke historici wanneer deze in zijn ogen te weinig objectief waren en te veel gekleurd door bijvoorbeeld partijbelangen. Tot ergernis van velen bekritiseerde hij Livius dusdanig dat diens geschiedschrijving geheel nutteloos lijkt.³⁰

Deze aspecten waren al eerder aanwezig in Niebuhrs werk, maar in zijn *Römische Geschichte* combineerde hij al deze elementen om een vroeg-Romeinse wereld te recreëren die werkelijk op zichzelf stond, gefundeerd door een wijze van kritiek die alle lagen van een bron probeerde te doorgronden. Deze wijze van kritische bronnenbeschouwing en het idee dat men het verleden holistisch diende te beschouwen, gebruikmakend van een verscheidenheid aan bronnen en met respect voor de eigenheid van een historische periode, zouden allemaal als steunpilaren onder de historistische geschiedopvatting gaan gelden. De beroemde historicus Theodor Mommsen zou later dan ook zeggen: alle historici die het waard zijn deze titel te dragen, zijn studenten van Niebuhr.³¹ Ook zouden historici vandaag de dag zeggen

dat de hierboven genoemde geschiedkundige elementen de fundamenteen vormen voor goed historisch onderzoek. Niebuhr opende dus de deur voor een nieuwe vorm van geschiedschrijving, tot stand gekomen in de hectische periode vanaf het begin van de Franse Revolutie in 1789 tot de val van Napoleon in 1815. Hieruit blijkt dan ook de moderniteit van het werk en denken van Niebuhr en zijn belang voor de verdere ontwikkeling van de historische wetenschap.

CONCLUSIE

Het belang van Niebuhrs werk voor de opkomst van de moderne geschiedschrijving kan niet onderschat worden. Hij was niet alleen historicus, maar ook politicus en financieel expert. Hij stond midden in de maatschappij, bewoog mee met de veranderende politieke en intellectuele context, en probeerde overal waar hij kwam de situatie waarin hij en zijn tijdgenoten verkeerden te belichten met de kennis die hij gedurende zijn leven over de geschiedenis had opgedaan. De antieke wereld was een inspiratiebron, maar toch was zijn eigen tijd niet simpelweg een voortzetting van die wereld. Van de historisten na hem zou later weleens gezegd worden dat ze zich opsloten in een ivoren toren van archiefmateriaal, met het idee van de historicus enkel als wetenschapper. Van Niebuhr kan dit geenszins worden gezegd.³² Hij wist met zijn baanbrekende historische werk en zijn positie aan de Universiteit van Berlijn de weg te effenen voor een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de geschiedschrijving, een hoofdstuk dat wij vandaag de dag nog steeds niet hebben uitgelezen.

Niebuhr bevond zich op een breuklijn in de Europese geschiedenis, precies daar waar denkers als Frank Ankersmit het ontstaan van de moderne geschiedschrijving en de historistische manier van denken plaatsnemen: in een Duitsland dat, vooralsnog verdeeld, onder invloed van nieuwe ideeën, oorlogen en revolutie, zich een nieuwe identiteit begon aan te meten

en waar een nieuwe vorm van historisch denken werd ontwikkeld waarmee werd geprobeerd de volstrekte nieuwheid van de postrevolutionaire wereld te begrijpen. De invloed van zijn werk op latere historici, zoals Ranke en Mommsen, was groot. Niebuhr kan daarom met recht worden gezien als een sleutelfiguur in de vorming van de geschiedenis tot moderne en onafhankelijke wetenschappelijke discipline.

Jonas van Dormolen studeerde archeologie, erfgoedstudies en geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit van Amsterdam. Zijn interessegebied betreft met name het breukvlak tussen de geschiedenis en de maatschappij, de historische theorie en de historiografie.

Noten

1. Frank Ankersmit, *De Sublieme Historische Ervaring* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2007), 140-141.
2. Frederick Beiser, *The German Historicist Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 6-8.
3. Gerrit Walther, *Niebuhrs Forschung* (Stuttgart: Steiner Verlag, 1993), 11-16, 17; Chiel van den Akker, *Elementaire Deeltjes: Geschiedenis* (Amsterdam: Athenaeum, 2019), 47-48.
4. Zie Barthold Georg Niebuhr, *Carsten Niebuhr's Leben* (Kiel: Verlag Academische Buchhandlung, 1817).
5. Barthold Georg Niebuhr, *The Life and Letters of Barthold Georg Niebuhr: With essays on his Character and Influence*, red. Bunsen, Brandis en Lorbell (New York, NY: Harper & Brothers, 1852), 245.
6. Bunsen, Brandis en Lorbell, "Niebuhr's First Residence in Copenhagen, 1796-1798," in Barthold Georg Niebuhr, *The Life and Letters of Barthold Georg Niebuhr: With essays on his Character and Influence*, red. Bunsen, Brandis en Lorbell (New York, NY: Harper & Brothers, 1852), 65-66.
7. Seppo Rytönen, *Barthold Georg Niebuhr als Politiker und Historiker: Zeitgeschehen und Zeitgesit in den Geschichtlichen Beurteilungen von B. G. Niebuhr* (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1968), 35-36.
8. Peter Hanns Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism* (Berkeley, CA: University of California Press, 1975), 1-2.
9. Peter Hanns Reill, "Barthold Georg Niebuhr and the Enlightenment Tradition," *German Studies Review* 3, no. 1 (1980): 10.
10. Beiser, *The German Historicist Tradition*, 4-6.
11. Wilhelm Dilthey, *Studien zur Geschichte des deutschen Geistes*, Band III van *Gesammelte Schriften* (Leipzig: Teubner Verlag, 1942), 268.
12. Claus Träger, *Die Herder-Legende des deutschen Historismus* (Frankfurt am Main: Marxistische Blätter Verlag, 1979).
13. Niebuhr, *The Life and Letters*, 79-80.
14. Voor een analyse van het fenomeen 'absolutisme' en de problematiek rondom dit begrip, zie Nicholas Henshall, *The Myth of Absolutism. Change & Continuity in Early Modern European Monarchy* (London: Routledge Publishers, 2013).
15. Niebuhr, *The Life and Letters*, 79-80.
16. Niebuhr, *The Life and Letters*, 48.
17. Rytönen, *Barthold Georg Niebuhr als Politiker und Historiker*, 35-36.
18. Georg Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present* (Middletown, CN: Wesleyan University Press, 1984), 40-43.
19. *Ibid.*, 41.
20. *Ibid.*, 40-41.
21. Beiser, *The German Historicist Tradition*, 84-95.
22. Theodore Ziolkowski, *Clio the Romantic Muse. Historicizing the Faculties in Germany* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003), 26-32.
23. *Ibid.*, ix-xii.
24. Hajo Holburn, *The History of Modern Germany, 1648-1840* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1964), 527.
25. Ziolkowski, *Clio the Romantic Muse*, 11.
26. *Ibid.*, 20.
27. Beiser, *The German Historicist Tradition*, 14.
28. Ankersmit, *Sublieme Historische Ervaring*, 141.
29. *Ibid.*, 141. Zie ook David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
30. Barthold Georg Niebuhr, *Römische Geschichte, Band II*, tweede uitgave (Berlijn: 1830), 13.
31. Theodor Mommsen, *Reden und Aufsätze* (Berlijn: Weidmann, 1905), 198.
32. Ankersmit, *Sublieme Historische Ervaring*, 177-179. Zie ook: P. den Boer, *Geschiedenis als Beroep. De Professionalisering van de Geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)* (Nijmegen: 1987).

Maarten van Rossem, Nederlands Historicus, door Michiel Hendryckx

TEGENDRAADS HISTORICUS, BEVLOGEN COMMENTATOR: DE BIJZONDERE LOOPBAAN VAN MAARTEN VAN ROSSEM

'Lijkt wel een beetje op moderne muziek', stelt de onverschrokken historicus die voor ons zit wanneer ons gesprek wordt onderbroken door luid geratel uit de restaurantkeuken. Onder het genot van warme madeleines, vers uit de oven, sprak *Skript Historisch Tijdschrift* met Maarten van Rossem over zijn lange, veelzijdige carrière en over geschiedenis als vak apart, binnen en buiten de universiteit. Vol droge humor en zelfspot vertelt Van Rossem wat het volgens hem betekent om historicus te zijn.

Puck Limburg en Rob Bes

We beginnen bij uw eerste stappen als historicus: waarover ging het eerste werkstuk dat u ooit schreef als geschiedenisstudent?

“Over religieuze tolerantie. Het was een stukje over de zestiende-eeuwse theoloog Dirck Volkertsz. Coornhert en de bronnen waren allemaal in het Latijn; dat was expres zo uitgezocht. Ik dacht nog van: handig! Even kijken in de bibliotheek of er niet ergens een vertaling rondzwerft van de bronnen, want ik was een bèta op het gymnasium.¹ Ik geloof ook dat het jaar waarin ik met de studie begon het eerste jaar was dat gymnasium-bèta's ge-

schiedenis mochten studeren. Voor die tijd mocht je alleen als alfa geschiedenis studeren. Maar omdat ze die verandering aan de universiteit maar waardeloos vonden dachten ze: we treiteren ze in ieder geval met twee Latijnse teksten. Nou ja, ik kon geen vertaling vinden dus ik moest er maar een slag in slaan. Ik weet nog dat de medewerker die dat nakeek zei: ‘Ja, meneer Van Rossem, u heeft er niet veel van begrepen, maar u kunt wél schrijven’. Ik had een vijf ofzo. Eén van de weinige onvoldoendes die ik heb gehaald tijdens de studie, maar ja: gehandicapt door dat zestiende-eeuwse Latijn.”

"DE STUDIE GESCHIEDENIS VOND IK EIGENLIJK OOK VRIJ WAARDELOOS"

We zagen dat u voor uw studie geschiedenis de studie farmacie heeft geprobeerd.

"Ja, vier maanden. Ook toen was het zo dat wanneer je vóór 1 februari stopte, het niet werd geteld als studiejaar. De studie geschiedenis vond ik eigenlijk ook vrij waardeloos. Maar ik vond dat ik niet nog een keer kon stoppen en dacht ook heel egocentrisch: dit gaat géén grote inspanningen kosten. Gewoon een hoorcollege volgen, want er waren toen geen werkgroepen. Je werd een soort van losgelaten. Nergens stond ook wat je moest doen, de literatuurlijst kreeg je van een ouderejaars. Het was eerder door een soort intern roddelcircuit dat je op de hoogte raakte van de studie, dan dat het ergens op papier gezet was. Ik moet dus zeggen dat ik er aanvankelijk niet veel in zag. Ik ging wel naar de hoorcolleges, maar de meeste waren echt onbeschrijfelijk vervelend. Eén hoogleraar las eerst een samenvatting van het college van vorige week voor. Dat duurde al gauw twintig minuten, dus had je nog vijftientig minuten voor de rest van het college dat hij op slepende toon bracht. De enige docent die wel lollig college gaf, was Johan Boogman, over de zeventiende eeuw. Dat waren interessante hoorcolleges.

Daarna moest ik mijn kandidaatsexamen doen.² Dat was eigenlijk het eerste moment waarop ik dacht: dit is best leuk. Tot die tijd vond ik het een beetje een rommeltje en volgens mij waren ook veel van die literatuurlijsten die je kreeg aangeboden totaal verouderd. Er was weinig liefde in gestoken, laat ik het zo zeggen. Maar je kon die literatuurlijsten voor de verschillende kandidaatstentamens deels zelf samenstellen. Je moest beginnen met de Oudheid, dan de Middeleeuwen en zo verder. Bij de Middeleeuwen stonden ook dingen op de lijst - rampen werkelijk. *Das Hochmittelalter* (1963), nou niet om door te komen! Maar ook op het tentamen Oudheid... Ik zal er maar niet teveel over uitwijden, maar het was raar. Je werd twee uur lang feitelijk doorgezaagd; dat is geen tentamineren. Ik weet de eerste vraag nog: 'Wat was het eerste jaar waarin de Olympische Spelen werden gehouden?'. Heel erg specifiek, ik wist het ook niet. Alles was mondeling. Voor mij natuurlijk een gezegende toestand! Mondelinge tentamens zijn nu bijna volledig afgeschaft, maar toen werd je getoetst bij de hoogleraar thuis. Dus je ging naar Boogman om acht uur 's avonds en dan kreeg je daar een kop koffie ingeschonken met een stukje ontbijtkoek. De eerste vraag kreeg je ook altijd als je net een flinke hap had genomen."

En toen richting het doctoraal?

“Nou, u gaat er wel erg snel doorheen. Ik heb eerst nog alle kandidaatstentamens gedaan. Dat vond ik harstikke leuk om te doen, ik kan het niet anders zeggen. Ik heb overigens acht jaar gestudeerd, ik zeg het er maar vast bij. En toen na die kandidaatstentamens was de kwestie: wat ga ik nu voor werkcolleges doen? Bij het eerste werkcollege viel er niet veel te kiezen en werden we gewoon gedwongen. Mijn jaar bestond overigens uit zeventien personen, waarvan er al vrij snel een paar afvielen. Dus om die hoogleraren wat te doen te geven werden wij het hele jaar bij een werkgroep over de Deventer stadsrekeningen gezet. Dat was interessant! Het ging over de Late Middeleeuwen en we hadden gedrukte bronnen, bijvoorbeeld over kwesties als hoe ver de geiten buiten de stad mochten staan. Er zat ook nog een werkcollege bij van een Amerikaanse hoogleraar. Zijn werkcollege was natuurlijk Engelstalig. Dat vond ik toch wel interessant, maar ik moet zeggen dat ik die hoogleraar wel heel erg paternalistisch vond, directief. Gek genoeg maken veel Amerikanen altijd een beetje een Duitse indruk.”

Zo'n werkcollege, was dat toen een soort voorbereiding op de doctoraalscriptie?

“Nee, helemaal niet. Voor je doctoraal moest je twee werkcolleges volgen en dan beginnen aan de scriptie. Toen kwam Herman von der Dunk aan de universiteit werken, hij was toen een piepjonge man.³ Hij ging iets over de Koude Oorlog doen, dat stond op het mededelingenbord. En ik dacht: dat vind ik leuk! Eindelijk een onderwerp dat een beetje een moderne indruk maakt. Toen ben ik naar Von der Dunk gegaan en heb gezegd dat ik al twee werkcolleges had gedaan, maar vroeg ik of ik alsnog kon meedoen. Nou, dat vond hij eigenlijk niet, maar ik mocht er wel bij komen zitten. Dat heb ik gedaan en zodoende ben ik op het spoor geraakt van de Amerikanistiek; dus niet zozeer via die Amerikaanse hoogleraar. Vervolgens ben ik aan de slag gegaan met mijn scriptie over de Koude Oorlog en daar heb ik echt eindeloos over gedaan. Het werd ook ontzettend dik, echt een enorme pil. Von der Dunk schreef er ook vrij regelmatig bij: ‘U schrijft geen handboek!’. Tenslotte ben ik toen na acht jaar afgestudeerd. Von der Dunk was zeer te spreken over mijn scriptie. Door een foutje van de studentendecaan ben ik toen nog vier maanden in militaire dienst geweest, maar daar heeft Von der Dunk mij heel handig uitgehaald. Toen ben ik naar Mainz gegaan om onderzoek te doen bij het Institut für Europäische Geschichte voor een dissertatie over de Koude Oorlog.”

HET RADICALE TEMPERAMENT

*De dubbele politieke bekering van een
generatie Amerikaanse intellectuelen,
1934-1953*

THE RADICAL TEMPERAMENT
THE 'NEW YORK INTELLECTUALS', 1934-1953
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
in de Letteren aan de Rijksuniversiteit te
Utrecht, op gezag van de Rector Magnificus
Prof. dr. O.J. de Jong, volgens besluit
van het College van Decanen in het openbaar te
verdedigen op vrijdag 6 mei 1983 des namiddags te 4.15 uur

door

Maarten van Rossem
geboren op 24 oktober 1943 te Zeist

H&S

HES UITGEVERS/UTRECHT

1983

Titelpagina proefschrift Maarten van Rossem.

Wat voor onderzoek deed u precies aan dat instituut?

“Nou, niet zoveel. Het was er wel gezellig. Ik deed vooral literatuuronderzoek. Ik had eerst als onderwerp de realisten, dat zal jullie niets zeggen. Dat was een bepaalde stroming in het denken over de Amerikaanse buitenlandse politiek. Maar

ik moet zeggen dat ik na een jaar of twee al dacht: ik heb zelden in mijn leven zo'n strontvervelend onderwerp meegemaakt. Dat zei ik niet in deze termen, maar iets beleefder tegen Von der Dunk en die zei direct: ‘Dan moet je er meteen mee ophouden, want je moet wel iets doen wat je leuk vindt’. Ja, een enorm flexibel kli-

maat. Vervolgens ben ik negen maanden naar Amerika geweest voor onderzoek. Ondertussen had ik besloten om een specifieke groep binnen de Democratische Partij te bekijken, de 'Americans for Democratic Action'. Ook bij dat tweede onderwerp dacht ik al snel: ook dit is strontvervelend, hier gaan we niet aan beginnen. Ik had wel al een tijdje bij Columbia University in de bibliotheek gezeten en daar was ontzettend prettig baliepersoneel. Eigenlijk precies het tegenovergestelde van wat er in de Nederlandse universiteitsbibliotheken wordt aangeboden. Ja, het klinkt niet sympathiek, maar het is wel zo. Op een dag zei één van die dames daar: 'Ik zie wat u steeds leent, maar heeft u wel eens gedacht aan het tijdschrift *Partisan Review*?'. Daar had ik nog nooit van gehoord, wat wel wat over mijn voorbereiding zegt, maar goed. Dat ben ik gaan lezen en ik dacht al snel: dit is het."

Dat was toch een tijdschrift dat werd volgeschreven door joods-Amerikaanse intellectuelen?

"Ja, of althans de meeste auteurs waren jonge joodse intellectuelen. Hun ouders waren vaak immigranten uit een sociaal-democratische of zelfs een radicaal-linkse cultuur in Europa en zij waren daar sterk door beïnvloed. Soms communis-

tisch, soms meer trotskistisch. Het waren levendige schrijvers en debaters, die overigens vrijwel altijd ongelijk hadden. Die debatten en stukken ging ik analyseren en beschrijven. Toen ik na twaalf jaar eenmaal gepromoveerd was, zei iedereen dat ik moest oppassen om niet in een zwart gat te vallen. Heel veel mensen gingen ook, als ze eenmaal gepromoveerd waren, direct scheiden. Ik wilde dus niet in dat zwarte gat vallen en toen hoorde ik min of meer toevallig van een uitgever dat de Verenigde Staten in dat jaar een eind-examenonderwerp waren. Of ik niet een handboek wilde schrijven voor leerlingen die eindexamen moesten doen, of voor leraren. Dus ik dacht: waarom niet? Dus ik begon te schrijven en na een jaar was er toen *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw* (1984). Het wonderlijke is dat het boek, dat ik heb geschreven als een soort therapie, mijn leven veel ingrijpender heeft beïnvloed dan die dissertatie. Ik moest promoveren om opgenomen te worden in de universitaire rangen, maar dat tweede boek zorgde ervoor dat ik in de media terechtkwam."

U werd toen Amerikadeskundige, een term waartegen u allerlei bezwaren heeft.

"Ja, belachelijk. Alsof je zo'n gigantisch land helemaal kunt kennen. Je hebt bovendien ook drieduizend verschillende Amerikadeskundigen. Het barst ervan, waardoor je allerlei hele gekke dingen krijgt zoals dat er iemand in de studio zit die Bill Clinton een keer vanuit de verte heeft gezien. Ik tref ook wel eens mensen die zeggen: 'Ja, meneer Van Rossem, wat u zegt, daar klopt helemaal niets van! Ik weet wél hoe het zit, want ik heb drie jaar

in Oklahoma gewoond'. Nou veel lulliger dan Oklahoma krijg je het niet. Er waren vroeger ook wel collega-Amerikanisten, maar die wilden niet allemaal in de media optreden. De één had een hekel aan televisie en de ander woonde in Oegstgeest, en moest dan vanuit daar naar Hilversum. Dat was een hele aardige man die dacht dat hij altijd de hele rit lang beleefd met de taxichauffeur moest praten en dat vond hij dus vreselijk. Terwijl vanaf Utrecht is het voor mij een stief kwartiertje, dus ik heb enorm veel mediawerk gedaan over Amerika. En na mijn pensionering heeft zich dat ontwikkeld in allerlei rare richtingen."

Het viel ons op dat u vaak zegt dat veel media geneigd zijn om gebeurtenissen te overdrijven en ze als 'compleet nieuw' te presenteren. Is er een gebrek aan historisch besef in de media en is dat problematisch?

"Waar ik mij het meeste aan erger is dat voor de media alles steeds volkomen nieuw is. Ze vinden elke dag de wereld helemaal opnieuw uit en zijn vaak totaal niet geïnteresseerd in geschiedenis. Nul. Media zijn geïnteresseerd in wat er morgen gebeurt. Volgende week eventueel, maar dat is wel ver weg.

Ze trekken de gordijnen open en denken: 'Hoe is het mogelijk?! Ik zie een vijver, die was er gisteren niet!'. Je kunt ook zeggen: dat is een goede eigenschap, dat je elke keer weer verbaasd bent over hoe de wereld in elkaar zit. Ik denk dat de media iets van de opwindning zouden kunnen dempen en ook iets van de angsten. Je hoeft momenteel de deur maar dicht te doen en dan begint de Derde Wereldoorlog alweer, met alles erop en eraan. Ik zwijg nog maar over de nieuwe tijdperken die met grote regelmaat zouden moeten aanbreken. Er hoeft maar iets te gebeuren en er begint er weer eentje. Dat vind ik misleidend. Een voorbeeld van zo'n zeldzaam, écht nieuw tijdperk, is de negentiende eeuw. Er is geen andere tijd waarin de wetenschap zulke revolutionaire vorderingen heeft gemaakt in zo'n ongekend tempo als toen. Mensen vragen me nu ook wel eens of ik denk dat de Derde Wereldoorlog binnenkort gaat uitbreken. Nou, dat denk ik niet. Nu zat ik er bij Oekraïne volkomen naast, maar de Derde Wereldoorlog is toch weer een heel andere propositie."

**"MEDIA ZIJN GEÏNTERESSEERD IN
WAT ER MORGEN GEBEURT"**

Kaft van *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw*.

Hoe zou de rol van de publiekshistoricus, of deskundige, er idealiter moeten uitzien?

“Volgens mij heb je daar heel veel varianten van. Een Amerikadeskundige is iemand die ‘s morgens *The New York Times* leest. Wat je ‘s ochtends hebt gelezen verwerk je een beetje en dat vertel je ‘s avonds op televisie. Als je denkt dat de zogenaamde deskundige aan vrije nieuwsgaring doet; nou nee. Ik denk dat het bij publiekshistorici heel afhankelijk is van de persoonlijke achtergrond, van

de eigen deskundigheid. Ik heb me eigenlijk nooit verdiept in hoe je publiekshistoricus zou moeten zijn en heb gewoon verteld wat ik zelf vond en waarvan ik dacht dat het interessant zou zijn. Dat heeft mij meerdere malen in botsing gebracht met de heersende opinies. Ik denk dat je daar ook niet al te bang voor moet zijn.

De inauguratie van George H.W. Bush was mijn eerste botsing met de media, om het zo maar even te zeggen. Toen kwamen er klachten van de EO over mijn commentaar. Ik ben een halfjaar geboy-

cot. Dat is mij in totaal driemaal overkomen, ook na 11 september 2001, vanwege het feit dat ik teveel aan het relativiseren zou zijn. Zoiets vind ik eigenlijk een soort censuur, maar de omroepen vinden van niet. Ik heb dat ook wel eens met de betrokkenen besproken en die vonden het schandelijk dat ik het censuur noemde, maar dat is het wel. Het is een standpunt dat op dat moment niet welkom is en dan is het: wegwezen! Maar ik heb geen recept voor hoe een deskundige zou moeten zijn. Helemaal omdat mensen ooit gezegd hebben dat ik een goede deskundige zou zijn, terwijl er dus ook mensen zijn die zeiden: 'Die Van Rossem, die is echt... die verkoopt wel zulke waardeloze linkse kletspraat!'."

En ondertussen bleef u college geven?

"Ja, ik heb veel colleges gegeven. Dat was overigens geen verdienste mijnerzijds, maar ik vond het ontzettend leuk om te doen. Veel collega's hebben er niet veel mee, laat ik dat voorzichtig formuleren. Die schrijven liever die Engelstalige, onleesbare stukken in tijdschriften waar niemand ooit van gehoord heeft, maar die volgens henzelf wel jurerend zijn. Ik ben wel heel snel genezen van de illusie dat iedereen geweldig gemotiveerd en hartschotelijk geïnteresseerd op dinsdagochtend om negen uur in die collegezaal zou gaan zitten. Je moet het als docent vooral zelf leuk vinden."

Deed u ondertussen ook nog onderzoek?

"Nee daar kan ik me niet speciaal op beroepen, absoluut niet. Ik schreef eigenlijk voornamelijk dingen die mij aangeboden werden. Ik heb echt van alles en nog wat geschreven, columns in kranten en wat al niet meer. Een deel van een boekje over Nederland, nog twee boekjes over de Verenigde Staten... En ééntje over Middletown, een geweldig thema; over een 'gemiddelde' stad in de staat Indiana en hoe die zich ontwikkelde tijdens de twintigste eeuw. Ik heb één keer een Engels-talig stuk geschreven, dat was een soort beknopte geschiedenis van *The New York Review of Books*, een blad dat een grote invloed op mij heeft gehad. Toen ik ontdekte dat ze op de universiteit een abonnement hadden, vond ik het een wonder op aarde."

U heeft de academische wereld ook heel lang meegemaakt, die is ook erg veranderd in de loop van de tijd.

"Ja, ik ben altijd verrast door de ontwikkeling van de tijdsgeest. Ik ben niet *woke*, dat is wel duidelijk natuurlijk. Ik wil het ook helemaal niet zijn en heb een vrij uitgesproken kijk op de wereld, die naar mijn idee vrij redelijk beargumenteerd is, maar vaak ongekend impopulair."

**"EEN AMERIKADESKUNDIGE IS
IEMAND DIE 'S OCHTENDS
THE NEW YORK TIMES LEEST"**

"IK BEN EEN HALFJAAR GEBOYCOT. DAT IS MIJN TOTAAL DRIEMAAL OVERKOMEN"

Oh ja?

"Jazeker! Mijn vrouw zegt zelfs regelmatig: 'Jij ook altijd met dat relativeren!'. En dat geldt natuurlijk ook in politiek opzicht. Mijn intellectuele leven vat ik vaak samen door te zeggen dat er heel veel linkse gekken waren toen ik jong was, en dat er, nu ik tegen de tachtig ben, ontzettend veel rechtse gekken zijn. In de jaren zestig waren mijn kennissen kritisch omdat ik niet meedeelde met allerlei demonstraties. Volkomen nutteloos.

Moest ik hier in Utrecht op zaterdagmiddag in de motregen demonstreren tegen de junta in Argentinië? Ik had niet het idee dat Videla 's avonds zei: 'Jongens moet je nou toch eens kijken, een demonstratie in Utrecht! We moeten stoppen!'. En nu zeggen mijn kennissen dat ik veel te links ben, maar dat valt enorm mee. De huidige tijdsgeest is rechts of verrechtst."

In de academische wereld lijkt dat niet zo te zijn.

"Ja, dat ben ik met u eens. We hebben natuurlijk dat hele Franse structuralisme gehad, hoewel dat natuurlijk ook alweer verdwenen lijkt te zijn. Er viel bij mij laatst een boek uit de kast van Frederic Jameson, *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism* (1989). Ik heb daar even in zitten lezen en ik dacht:

wat een wezenloze kletsboek is dit. Wat ik schrijf, probeer ik zo helder mogelijk op te schrijven. En op het moment dat ik het schrijf, probeer ik zo goed mogelijk op de hoogte te zijn van de meest recente vorderingen van de historische wetenschap. Historische wetenschap is net zoals veel andere alfa- en gammawetenschappen zeer modegevoelig. Dus het is net wat er in de mode is, nu zijn dat genderkwes-ties."

Tot slot: welk advies heeft u voor historici in wording?

"Allereerst om nog eens heel goed na te denken over de vraag of ze deze studie wel leuk vinden. Mochten ze tot de conclusie komen dat ze eigenlijk helemaal niet van lezen houden, maar gamen eigenlijk het allerleukste in de wereld vinden: stop dan met deze studie voordat het te laat is! Ik ben er ook wel voor dat je je breed oriënteert, zeker in het begin. Dus niet alleen lezen over Adolf Hitler, maar een hele reeks aan onderwerpen. Lees er ook eens historische fictie bij, dat geeft vaak een prachtig beeld. En lees vooral zoveel mogelijk! Er zijn allemaal hoogst interessante dingen, die dat op het eerste gezicht niet lijken te zijn. Mocht u plannen hebben voor een scriptie of dissertatie: denk er goed over na

en doe een beetje iets opwindends. Dus zodra uw begeleider zegt: we hebben een hele mooie studie over de opkomst van het CDA in Overijssel; doe het niet! Ik heb ook een tijdje dissertaties moeten lezen omdat ze die commissies moesten vullen. Dan moest je zo'n boek lezen en dan een intelligente vraag stellen. Dat je vaak ook dacht: hoe is het Gods mogelijk dat je zo'n prachtvak als geschiedenis op zo'n gruwelijke wijze om het leven brengt, na-

melijk aan de charotpaal van het dissertatiebedrijf. Als jullie niet weten wat een charotpaal is: een wurgpaal. Daar werd de doodsstraf mee voltrokken door de Spanjaarden.”

Verder lezen? Op onze website www.skript-ht.nl is nog meer materiaal uit het interview met Maarten van Rossem te vinden!

Noten

1 Gymnasium-bèta is vergelijkbaar met het huidige N&G/N&T profiel.

2 Het kandidaatsexamen is enigszins vergelijkbaar met de afronding van de tegenwoordige bachelor.

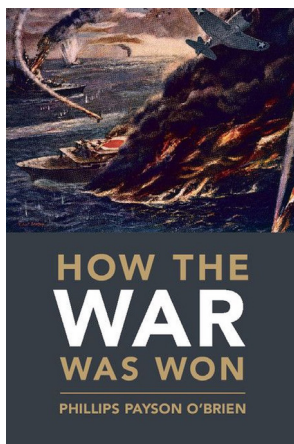
3 Herman von der Dunk (1928-2018) was tussen 1967 en 1990 hoogleraar Contemporaine geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

BOEKENTIPS VAN MAARTEN VAN ROSSEM

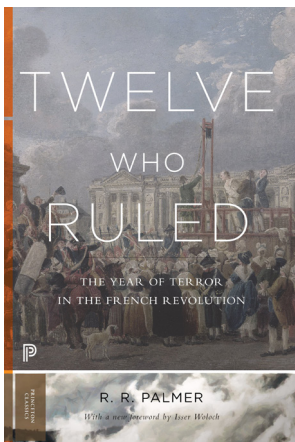
Alexandre Dumas, *De graaf van Montecristo*

‘De hele wereld van karossen en kaarslicht van de vroege negentiende eeuw is hierin nog aanwezig, een wereld die daarna razendsnel verdwijnt.’

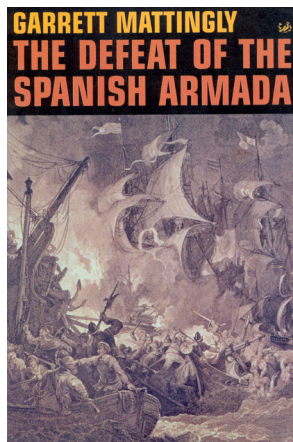

Phillips Payson O'Brien, *How the War Was Won*

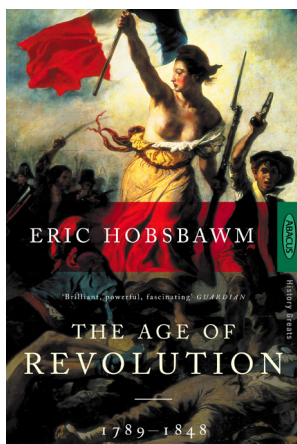
‘Vrijwel volledig cijfers en statistiek; laat goed zien dat de oorlog is gewonnen door het productie-apparaat van de geallieerden.’

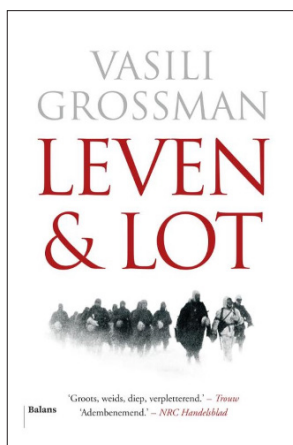
Robert Roswell Palmer, *Twelve Who Ruled: the Committee of Public Safety, during the Terror*
 ‘Geweldig boek om te lezen.’

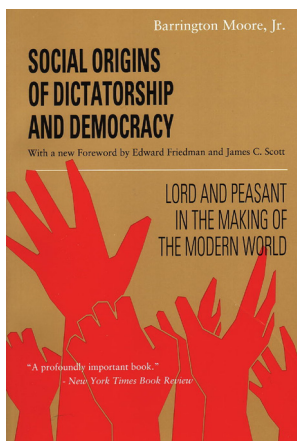
Garrett Mattingly, *The Defeat of the Spanish Armada*
 ‘Ontzettend spannend geschreven, een fantastisch boek.’

Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution: 1789-1848*
 ‘Mooie intellectuele constructie.’

Vasili Grossman, *Leven en lot*
 ‘Als alle eerstejaars dit zouden lezen, zijn we een eind op weg.’

Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*
 ‘Maakte een verpletterende indruk tijdens mijn studietijd.’

WARREN HARDING EN DE 'FOUNDING FATHERS': GESCHIEDENIS VAN EEN CENTRAAL BEGRIP IN HET AMERIKAANSE POLITIEKE DISCOURS

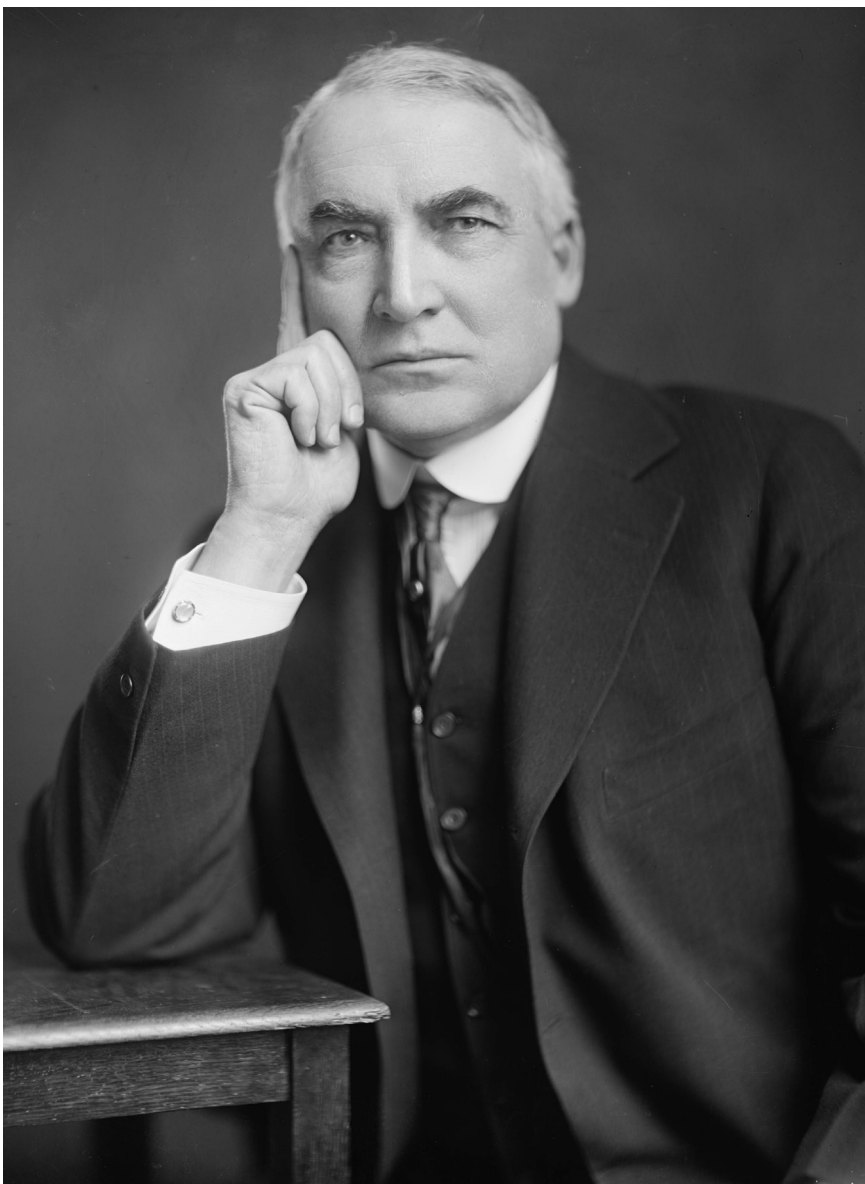
Simon van Oort

Amerikaanse politici beroepen zich geregeld op de 'founding fathers'. Hoe is dat eigenlijk zo gekomen? Dat blijkt de verdienste te zijn van de wat vergeten president Warren Harding (1865-1923), die op retorisch vlak een vormende rol heeft gehad in de mythevorming rond enkele van zijn meer illustere voorgangers.

De dag dat de begrotingscrisis van de Verenigde Staten van 2013 ten einde kwam, deed president Barack Obama een oproep aan politieke partijen om samen te werken 'to make government work better, instead of treating it like an enemy or purposely making it work worse. *That's not what the founders of this nation envisioned when they gave us the gift of self-government*' [mijn cursivering SPvO].¹ Zulk aanhalen van de 'founders' of 'founding fathers' is een opmerkelijk kenmerk van het hedendaagse Amerikaanse politieke discours.² Hoe dat eigenlijk zo is gekomen, is de vraag die in dit artikel centraal staat.

Om deze vraag te beantwoorden, traceer ik de totstandkoming van het begrip 'founding fathers'. Daarmee bouw

ik voort op het werk van de Amerikaanse rechtshistoricus R.B. Bernstein, wie als enige de begripsvorming op een globale wijze schetst. De Republikeinse senator en 29ste president Warren Harding (1865-1923) speelt daarin de hoofdrol. Bernstein constateert aan de hand van een handvol voorbeelden dat Harding het begrip 'founding fathers' meermalen in zijn speeches gebruikte.³ Voorafgaand aan Harding was het begrip significant minder gemeengoed. Bernsteins grove pennenstreken fungeren voor hem echter slechts als opstapje naar de bredere beeldtaal rondom het stichten van de Verenigde Staten, wat op zijn beurt weer slechts als inleiding dient in zijn breder opgezette boek over de founding fathers. Het slechts globaal aan-

Warren G. Harding. Bron: Wikimedia Commons

stippen van de begripsvorming ligt, gelet op Bernsteins motieven, ook voor de hand. Bovendien is enige serieuze aandacht voor Harding een zeldzaamheid.⁴ Hardings postmortale reputatie is zowel onder het grote publiek als onder historici op zijn zachtst gezegd gehavend,⁵ dit bijvoorbeeld vanwege zijn huwelijks ontrouw en de corruptieschandalen die zijn ambtster-

mijn plaagden.⁶ Er zijn derhalve weinig serieuze werken gewijd aan zijn persoon en presidentschap.⁷ Voortbouwend op Bernstein, zoom ik juist nader in op de begripsvorming en daarmee op Harding. Door Harding centraal te stellen, komt een rijkere wordingsgeschiedenis van het begrip 'founding fathers' naar voren, die aspecten van dat begrip in een nieuw kader plaatst.

Deze begripsgeschiedenis, gebaseerd op politieke speeches, parlementaire stukken en artikelen in contemporaine kranten en tijdschriften, laat de grote individuele invloed zien van Warren Harding. Hardings stijl bracht de alliteratie van het begrip 'founding fathers' die nu gemeengoed is en droeg ook sterk bij aan de religieuze connotatie van de term: de mythevorming rondom de founding fathers, die in het collectieve geheugen de status van halfgoden lijken te hebben bereikt.⁸ Zo heeft een in de vergetelheid geraakte president op retorisch vlak een vormende rol gespeeld in het homogeniseren van enkele van zijn meer illustere voorgangers. Tegelijkertijd kan het begrip niet los worden gezien van bestaande tradities en gewoonten waar Harding op voortbouwde. Evenmin kan het begrepen worden zonder de context van het precaire tijdsgewricht vlak na de Eerste Wereldoorlog, waarin het vruchtbare bodem vond.

In de eerste paragraaf ligt de nadruk op Hardings bijdrage aan de begripsvorming. De focus ligt daarbij op zijn stijl en de religieuze toonzetting waarmee hij de 'founding fathers' omkleedde. In de tweede paragraaf plaats ik Hardings bijdrage aan het discours binnen de bestaande traditie van voorouderverering in het negentiende-eeuwse Amerikaanse politieke discours en positioneer ik beide in een bredere neo-classicistische context. In de derde paragraaf laat ik zien hoe Hardings 'founding fathers' breder weerklank vonden. Dit verklaar ik zowel vanuit aspecten van politieke communicatie alsook vanuit de nostalgische en nationalistische atmosfeer die het onzekere tijdsgewricht na de Eerste Wereldoorlog kenmerkte.

WARREN HARDINGS 'FOUNDING FATHERS'

Harding sprak op 28 januari 1916 de volgende woorden in de Amerikaanse Senaat:

There has been much recalling of *the spirit of the American founding fathers* (...) Mr. President, I

somehow believe that the destiny of this new-world Republic was written by *Infinite hand* in the consciousness of some *Divine purpose*. [mijn cursivering SP-vO].⁹

Deze woorden markeren het begin van Hardings veelvuldig gebruik en de daarop volgende popularisering van het begrip 'founding fathers'. Twee aspecten vallen daarbij op: Hardings wat wollige retorische stijl en de religieuze connotatie waarmee hij het begrip omkleedt. Minder dan een maand later benutte Harding deze terminologie wederom op de senaatsvloer. Volgens hem zouden de 'stalwart and seemingly inspired fathers who laid the foundation of this Republic' vereeuwigd moeten worden.¹⁰ Het begrip was van meet af aan een vast onderdeel van Hardings retorische repertoire. Hardings bijzondere taalgebruik met zijn voorkeur voor alliteraties – door publicist H.L. Mencken spottend 'Gamalielese' genoemd – heeft ervoor gezorgd dat we tegenwoordig veelal van 'founding fathers' en niet van 'fathers' of 'founders' spreken. De religieuze aspecten van Hardings retoriek zijn daarbij als het ware aan het begrip blijven kleven.

Harding is niet de eerste geweest die het concept vaderschap op de oprichters van politieke gemeenschappen toepaste. Ook het politiek opvoeren van al dan niet fictieve stichters van (natie)staten is niet Hardings verdienste. Zijn rol is er allereerst één van stijl, en in het bijzonder van allitererende adjectieven: niet langer eenvoudig 'founders' of 'fathers' (zie volgende paragraaf), maar 'founding fathers'. Dit inmiddels niet meer uit het politieke discours weg te denken begrip is een blijvende nalatenschap van Hardings eigenaardige taalgebruik. Dat Hardings taalgebruik als eigenaardig werd beschouwd, blijkt uit meerdere contemporaine bronnen. Zo vormde de inaugurele rede die Harding op 4 maart 1921 uitsprak bij zijn inhuldiging als president de directe aan-

**"HARDINGS BIJZONDERE
TAALGEBRUIK HEEFT ERVOOR
GEZORGD DAT WE
TEGENWOORDIG VEELAL VAN
'FOUNDING FATHERS'
SPREKEN"**

leiding voor een artikel van de hand van de bekende journalist H.L. Mencken in de *Baltimore Evening Sun*. Dat stuk draagt de titel 'Gamalielese', waarmee Mencken – verwijzend naar Hardings tweede naam Gamaliel – diens stijl een eigen naam gaf. Mencken is vernietigend over Hardings stijl en fileert diens rede ongenadig.¹¹ Hoewel ongetwijfeld Hardings meest memorabele criticus, was Mencken niet de enige die zich uitliet over diens opvallende spreekstijl. Zo realiseerde het congreslid Alben W. Barkley (D-Kentucky) zich reeds in 1916 dat Harding met regelmaat de 'founding fathers' aanhaalde, waarop hij hem typeerde als de 'alliterative Senator from Ohio' wiens beleidsdebatten geworteld waren in 'ancient days among the "founding fathers"'.¹² De in Hardings tijd werkzame journalist en historicus Frederick Lewis Allen typeerde Hardings retoriek door te wijzen op de 'clogged style of his public addresses' and 'his choice of turgid and maladroit language'.¹³ Harding-biograaf Francis Russell spreekt van 'syntax jungles', 'weedy rhetoric' en 'unanchored verbosity'.¹⁴ Russell verklaart dit vanuit 'the full-blown style current in his youth', waarbij Harding al vroeg 'the alliterative generalities' van deze stijl geassimileerd had.¹⁵ Een uitstekend voorbeeld van zulke 'alliterative generalities' is natuurlijk 'founding fathers': een Engels leenwoord uit het 'Gamalielese' dat ook in Nederland bij tijd en wijlen gebruikt wordt.

Het voorgaande zou de suggestie kunnen wekken dat Hardings nalatenschap op dit gebied enkel stijl betreft en enige inhoudelijke invloed ontbreekt. Dat is niet het geval. Alhoewel de stichters van de Amerikaanse republiek reeds gemythologiseerd waren voordat Hardings interventies hun werk deden, droeg Hardings retoriek sterk bij aan de religieuze connotatie van het begrip. Een aantal voorbeelden laat dit goed zien.

Op 9 juni 1916 zat senator Harding de Republikeinse *National Convention* in Chicago voor. In die hoedanigheid

gaf hij een *keynote*, waarin hij het publiek op een religieuze lezing van de oorsprong van de Verenigde Staten trakteerde. Hij beleed hier publiekelijk zijn diepe geloof in de goddelijke inspiratie van de stichters: 'a deep conviction that the founding fathers were divinely inspired'.¹⁶ Aan het einde van zijn rede wordt dit nog explicieter: 'The spirit of the fathers is calling'.¹⁷ Het ging hier niet om een eenmalige toevallige samenloop in een spraakwaterval, maar om een terugkerend patroon in Hardings stijl van politieke communicatie. In 1920 werd Harding de Republikeinse presidentskandidaat. In de speech waarin hij de nominatie aanvaarde, gebruikte hij tweemaal de term 'founding fathers'. Hij opende met de woorden: 'It was the *intent of the founding fathers* to give to this Republic a dependable and enduring popular government' [mijn cursivering SPvO].¹⁸ Dat Harding aan de 'founding fathers' refereert aan het begin van zo'n belangrijke redevoering, illustreert het belang daarvan in zijn spreekstijl en wereldbeeld. Het past ook binnen het bredere genealogische narratief van de natie dat hij in de speeches schetst.¹⁹ Hardings tweede verwijzing naar de 'founding fathers' in deze rede positioneert het begrip in een algeheel religieuze toonzetting:

I like to think there's something more than the patriotism and practical wisdom of *the founding fathers*. It's good to believe that maybe *destiny* held this *New World* republic to be *the supreme example* of representative democracy and orderly liberty by which humanity is inspired to higher achievement [mijn cursivering SPvO].²⁰

In 1920 gebruikt Harding het begrip wederom in een Bijbelse toonzetting, door de 'founding fathers' expliciet aan zelfopoffering te linken:

We of America have had the supreme *inheritance*, and it is the patriotic wish of every citizen quite without regard to political affiliations to preserve that *inheritance* (...). Let us hold fast to that which came to us first through *the sacrifices of the founding fathers* [mijn cursivering SPvO].²¹

Wanneer Harding het hoogste ambt bekleed, zet hij op dit gebied nog een tandje bij. De eerste woorden die de drommen mensen hoorden die zich op 4 maart 1921 hadden verzameld op *Capitol Hill* voor Hardings inaugurele rede waren de volgende:

Standing in this presence, mindful of the solemnity of this occasion, feeling the emotions which no one may know until he senses the great weight of responsibility for himself, I must utter my belief in the *divine inspiration of the foun-*

**"DAT HARDING AAN DE
'FOUNDING FATHERS'
REFEREERT, ILLUSTREREERT
HET BELANG DAARVAN
IN ZIJN SPREEKSTIJL EN
WERELDBEELD"**

ding fathers. Surely there must have been *God's intent* in the making of this new-world Republic [mijn cursivering SPvO].²²

Hierbij dient de hedendaagse lezer in gedachten te houden dat in die tijd religieus taalgebruik in Amerikaanse politieke communicatie minder gebruikelijk was dan tegenwoordig. Religie is weliswaar sinds Washington een terugkerend thema in inaugurele redes, maar lijkt pas onder Reagan een grote vlucht te hebben genomen.²³ Hardings christelijke retoriek volgt dan ook niet uit het genre als zodanig, maar lijkt eerder het product van zijn eigen streng-protestantse achtergrond. Hij groeide op in wat zijn biograaf Murray 'a strait-laced Christian home' noemt. Vooral Hardings moeder voorzag de familie van een sterke fundamentalistische basis, aldus Murray.²⁴ Deze basis klinkt door in de latere politieke redevoeringen van haar zoon. De duidelijk door Hardings baptistische geloof gevoede retoriek doordeesemt

ook de rest van zijn inaugurele rede. Zo duidt Harding de burgeroorlog als een 'baptism of sacrifice and blood', en roept hij op tot het gezamenlijk uitdrukken van 'renewed and strengthened devotion, in grateful reverence for the immortal beginning, and utter our confidence in the supreme fulfillment'.²⁵ De apotheose van de 'founding fathers' lijkt daarmee in ieder geval ten dele zijn oorsprong te vinden in Hardings streng-protestantse achtergrond.

'FOUNDERS', 'FATHER(S)' EN NEOCLASSICISME IN DE LANGE NEGENTIENDE EEUW

Met zijn gebruik van de 'founding fathers' bouwde Harding voort op een bestaande retoriek van voorouderverering in de lange negentiende eeuw. Reeds lang voor Hardings tijd werd in de Amerikaanse politiek al gesproken van 'father(s)' en 'founder(s)' om te verwijzen naar staatsmannen uit vroegere tijden. De eerste trekken hiervan ziet men al aan het eind van de achttiende eeuw en de beweging zet door in de negentiende. De eerste notering van 'founders' in de *Handelingen van het Congres* dateert uit 1798: 'the founders see the President has a power to purchase'.²⁶ De notering is kort, zakelijk, staatsrechtelijk. Het lovende element vindt echter snel ingang. In zijn *Funeral Oration on the Death of General Washington*, lamenteerde congreslid en generaal-majoor b.d. Henry Lee III 'the founder of our federate Republic, our bulwark in war, our guide in peace, is no more' [mijn cursivering SPvO].²⁷ Met deze eulogie zorgde Lee tevens voor de eerste transcriptie van 'our fathers' in de *Annals of Congress*: 'In this fortunate interval, produced by his masterly conduct, *our fathers*, ourselves, animated by his restless example, rallied around our country's standard' [mijn cursivering SPvO].²⁸

Bij Lee lag de nadruk op Washington als individu. Toenemende sterftecijfers onder de staatsmannen die aan de wieg van de Amerikaanse republiek hadden gestaan, leidden echter tot een collec-

tief rouwproces waarbij de staatsmannen in het collectieve geheugen gehomogeniseerd werden. Volgens historicus Joseph Ellis kwam dit proces op gang in de jaren na het overlijden van zowel Thomas Jefferson als John Adams op de *Fourth of July* in 1826. 'Most often, specific identities were subsumed under the collective label "the founders," or just as often, "the fathers,"' aldus Ellis.²⁹ Volgens historicus Michael Kammen was het meest constante refrein in de decennia na 1832 – het jaar waarin de laatste nog levende ondertekenaar van de onafhankelijkheidsverklaring kwam te overlijden³⁰ – 'Fathers! have ye bled in vain!'.³¹ Dit baseert Kammen op de constatering dat het woord 'fathers' voortdurend terugkeert in odes en redevoeringen in de jaren 1830, 1840 en 1850.³² In 1830 spraken leden van het Huis van Afgevaardigden voor de eerste maal over de 'Father of this Country,' die leefde 'in the infancy of this Republic.'³³ De woorden 'infancy' en 'father' droegen bij aan een breder genealogisch narratief van de totstandkoming van de natie. Zulke uitdrukkingen bleven echter niet beperkt tot de wereld en de woorden van de formele po-

litiek. Ralph Waldo Emerson opende zijn essay 'Nature' in 1836 bijvoorbeeld met de stelling dat 'Our age is retrospective. It builds the sepulchres of the fathers'.³⁴

Twee jaar na de publicatie van Emersons essay sprak een jonge jurist uit de staat Illinois het Springfield Young Men's Lyceum toe. Het was zijn eerste grote politieke toespraak.³⁵ Sprekend over een 'once hardy, brave, and patriotic, but now lamented and departed race of ancestors,'³⁶ riep Abraham Lincoln op tot 'gratitude to our fathers.'³⁷ Vele jaren na deze speech in Springfield deed Lincoln nogmaals een beroep op 'our fathers', ditmaal te midden van de vers gedolven graven in Gettysburg, waar de soldaten van de Unie tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog een beslissende slag hadden geleverd.³⁸ In wat één van de meest befaamde zinnen uit de Amerikaanse geschiedenis zou worden, begon Lincoln plechtig: 'Four score and seven years ago *our fathers brought forth* on this continent, a new nation, *conceived* in Liberty, and dedicated to the proposition that all men are created equal' [mijn cursivering SPvO].³⁹ In dit klassieke voorbeeld van een beroep op de 'fathers',⁴⁰ herdacht

President Harding geeft een radiotoespraak op 18 mei 1922. Dit lijkt de eerste presidentiële toespraak te zijn geweest die via de radio werd uitgezonden. Bron: Wikimedia Commons

Lincoln de gevallen soldaten van de *Union* in de Amerikaanse Burgeroorlog door het eerdergenoemde genealogische narratief nogmaals krachtig uiteen te zetten.⁴¹

Het hierboven geschetste negentiende-eeuwse discours waarop Harding voortborduurde, past binnen een neoclassicistische traditie, waar ook de *Gettysburg Address* gedeeltelijk een exponent van lijkt. Zo heeft de historicus Gary Wills bepleit dat Lincolns retoriek in Gettysburg ten dele begrepen dient te worden in het licht van het neo-hellenisme van zijn tijd. In deze lezing wordt het beroep op 'our fathers' in Lincolns openingswoorden begrepen als een variant op een bekende stijlfiguur in lijkredes in het Oude Griekenland, een verwijzing naar de *progonoi* (voorvaderen of voorouders).⁴² Een ander neoklassiek element van zowel Lincolns beroemde rede als van andere beroepen op de 'founding fathers' is het achterliggende

idee van een vaderfiguur van de natie. Dit gaat terug naar de oude Romeinen, wier senaat het predikaat *pater patriae* toekende aan staatslieden van verdienste.⁴³ Het *Landesvaterbegriff* in de Romeinse Oudheid was echter zeker niet beperkt tot het predikaat *pater patriae* in de Keizertijd. Dit was sociaal dieper verankerd, manifesteerde zich breder en had diepe wortels in het vroege Rome en de Republiek.⁴⁴ De bekende classicus Andreas Alföldi wijst daarbij onder andere op de verbinding van het ouderidee met de stichters van de staat in de Republiek.⁴⁵ Dat is dezelfde koppeling die Harding twee millennia later in de Engelse taalgemeenschap zou maken.⁴⁶ Alföldi wijst op een opmerkelijke parallel, namelijk dat de tijd waarin de *Staatgründers* allegorisch begonnen te worden afgebeeld samenviel met de tijd van de Romeinse burgeroorlogen van de eerste eeuw voor onze jaartelling.⁴⁷ Een tijd van crisis en on-

zekerheid dus, zoals de periode vlak na de Eerste Wereldoorlog een tijd van crisis en onzekerheid was (zie nader volgende paragraaf), en de Amerikaanse Burgeroorlog – waarin Abraham Lincoln ‘our fathers’ aanriep –, ook een tijd van crisis en onzekerheid. Alföldi suggereert bovendien dat de hernieuwde verbeelding van *Der Vater des Vaterlandes* het republikeinse Rome cultureel voorbereidde op de Keizertijd.⁴⁸ Vormen Hardings ‘founding fathers’ onbewust een eerste culturele opmaat naar de toenemende *Imperial Presidency* van zijn opvolgers?⁴⁹

Dat de Klassieke Oudheid een rijke bron van inspiratie was in de jonge Verenigde Staten is welbekend en volgt ook op verscheidene manieren uit de institutionele opzet die de vrijgevochten koloniën verkozen. Zo kozen de opstellers van de federale grondwet voor een senaat (*Senatus*), en namen de voor- en tegenstanders van de ratificatie van het grondwetsontwerp pseudoniemen aan die aan de Romeinse Oudheid ontleend waren – zoals *Publius*, *Brutus* en *Cato*.⁵⁰ Deze preoccupatie met de Klassieke Oudheid bleef ook na de tijd van de vroege Republiek onderdeel van het culturele en intellectuele leven in de Verenigde Staten. In de tijd waarin Harding opgroeide voelden Amerikanen van allerlei pluimage nog culturele en intellectuele verwantschap met de Klassieke Oudheid, ook op het gebied van de retorica. Dit hield stand tot de laatste decennia van de negentiende eeuw.⁵¹ Tot de jaren 1880 vormden oud-Grieks en Latijn de kern van het Amerikaanse bachelor-curriculum.⁵² Harding genoot zijn hoger onderwijs precies in die omslagperiode. In de herfst van 1880 begon hij aan zijn studie aan Iberia College, waar het curriculum al twintig jaar nauwelijks veranderd was en de driekoppige faculteit bestond uit professoren in respectievelijk de filosofie, de wis- en natuurkunde, en de klassieke talen.⁵³ Hoewel over het precieze curriculum van Iberia College weinig bekend is, wekt het feit dat een derde van het

onderwijzend personeel zich met de klassieke talen bezighield de indruk dat deze daarin toch niet onbelangrijk waren. Ook in Hardings eerdere onderwijs kwamen de klassieken aan bod. Zo is uit biografische bronnen bekend dat hij heeft leren lezen en openbaar spreken met McGuffey’s *readers*. Daarin waren onder andere ‘Pope’s Homer’s Iliad, Books I, VI, XXII, XXIV’ en korte biografische schetsen van prominente figuren uit de Klassieke Oudheid als achtergrondinformatie voor jonge lezers opgenomen.⁵⁴ Naast klassieken in de enge zin des woords, bevatte dit schoolboek vooral canonieke (morele) werken uit het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Een opmerkelijk werk in het licht van het onderhavige onderwerp is Lyman Beecher’s (1775-1863) preek *The Memory of Our Fathers*, die hij opende met de boodschap dat ‘We are called upon to cherish with high veneration and grateful recollections, the memory of our fathers’, en bepleitte dat “‘The memory of our fathers’” should be the watchword of liberty throughout the land’.⁵⁵ Deze ongetwijfeld door de kleine ‘Winny’ Harding gelezen woorden, lijken door te klinken in het discours dat hij op latere leeftijd als nationaal politicus debiteerde. In Lyman Beecher’s ‘Necessity of Education’ kon Harding lezen dat:

We did not, in the darkest hour, believe that God had brought our fathers to this goodly land to lay the foundation of religious liberty, and wrought such wonders in their preservation, and raised their descendants to such heights of civil and religious liberty, only to reverse the analogy of his providence, and abandon his work.⁵⁶

Qua onderwerp en toonzetting preludeert deze passage op Hardings latere speeches. Of Harding zich van de klassieke traditie bewust is geweest is niet vast te stellen. Het blijft namelijk bij opmerkelijke parallellen. Het is wel waarschijnlijk dat het algeme-

ne culturele en intellectuele neoclassicistische klimaat in de negentiende-eeuwse Verenigde Staten een belangrijke context is geweest voor de Amerikaanse retorische traditie van voorouderverering in het algemeen, en enige onbewuste invloed van dit klimaat op Harding is niet onwaarschijnlijk. Resumerend participeerde Harding in ieder geval in een bestaande discursieve traditie, zij het dat Harding daaraan zoals we in de vorige paragraaf zagen zijn eigen draai gaf. Bovendien vond Hardings gebruik van de 'founding fathers' vruchtbare grond, waardoor deze gemeengoed kon worden. Dat is het onderwerp van de volgende paragraaf.

VERSPREIDING VAN DE 'FOUNDING FATHERS': MASSACOMMUNICATIE, NOSTALGIE EN NATIONALISME

Warren Harding heeft het begrip 'founding fathers' niet gemunt. Senator Joseph Norton Dolph (R-Oregon) sprak reeds in 1894 over de 'founding fathers' op de senaatsvloer. Dit weerklonk echter niet buiten het Capitool. Toen Harding twee decennia later meermalen hetzelfde deed, echode het tot in de uithoeken van de Engelse taalgemeenschap en daarbuiten. Dit verschil laat zich voornamelijk verklaren door de atmosfeer vlak na de Eerste Wereldoorlog, waarin men koortsig naar vastigheid en de vertrouwde van vroeger zocht. 'Founding fathers' was bij uitstek een begrip waarin dit ongrijpbare verlangen gedepolitiseerd kon worden uitgedrukt. Het kon de waarden van die specifieke periode vangen.

Hardings vloeiende alliteraties en zijn godsdienstige inbedding van het begrip 'founding fathers' vonden vrij snel navolging. Zijn eerste discipel was afgevaardigde Frederick Zihlman (R-Maryland), die op 17 maart 1920 de 'founding fathers' aanhaalde en daarmee in Hardings voetsporen trad.⁵⁷ Twee jaar later volgde afgevaardigde Charles Landon Knight (R-Ohio).⁵⁸ Wynne F. Clouse (R-Tennessee) werd vier maanden daarna de vol-

gende in het gezelschap, waarbij binnen twee dagen ook afgevaardigde Goodykoontz (R-West Virginia) zich aansloot.⁵⁹ Het bleef niet bij leden van het Huis van Afgevaardigden. Hardings vicepresident Calvin Coolidge riep de founding fathers aan in een speech voor de *American Bar Association* op 23 augustus 1922.⁶⁰ Het begrip 'founding fathers' raakte aldus rap ingeburgerd in het Amerikaanse politieke discours.

Deze inburgering ging gepaard met een toenemende erkenning dat de 29ste president een prominent gebruiker van de 'founding fathers' was. Senator George Moses (R-New Hampshire) schreef in een opiniestuk in 1921 over "The Founding Fathers" – as President Harding so often and with affectionate alliteration refers to the creators of our Republic'.⁶¹ De auteur van een artikel in *Outlook*, observeerde in 1922 dat 'President Harding delights to speak of the Founding Fathers'.⁶² Minder sympathiek is een anonieme Democraat die in een opiniestuk uit *The New York Times* over Harding stelde dat 'the country is pretty well fed up with Marion oratory, Columbus glee clubs, "normalcy," and "the founding fathers,"'.⁶³

Ook het beschrijvend gebruik van het begrip in diverse tijdschriften en dagbladen werd in de loop van de jaren 1920 steeds gebruikelijker.⁶⁴ Zo noemde een redactioneel commentaar in *The New York Times* 'founding fathers' een 'political cuss word'.⁶⁵ Drie jaar na Hardings dood in 1923 noemde de Washington correspondent van *The Independent* President Coolidge 'as devoted to keeping the executive and legislative branches of the national government apart as President Harding was in recalling the work of the founding fathers'.⁶⁶ Een jaar later was 'founding fathers' nog steeds bekend als Hardings nalatenschap: 'the Founding Fathers, as Mr. Harding used to call them'.⁶⁷ In 1928 stelde Senator Bratton (R-New Mexico) in een speech op Patriots' Day dat het President Harding was 'who took delight in re-

"MET ZIJN GEBRUIK VAN 'FOUNDING FATHERS' BOUWDE HARDING VOORT OP DE VOOROUDERVERERING IN HET LANG-NEGENTIENDE-EEUWSE AMERIKAANSE POLITIEKE DISCOURS"

ferring to them as the Founding Fathers.⁶⁸ Spoedig begon de term ook gebruikt te worden in verwijzingen naar de oprichters van andere gemeenschappen dan de Amerikaanse republiek.⁶⁹ Zo verwees *The New York Times* naar Lord Fillmore als 'one of the Founding Fathers' van de Volkenbond.⁷⁰ Hiermee begon een bredere trend om naar oprichters te verwijzen met de Hardingesque alliteratie en zo begon een langdurig proces van culturele diffusie.

De vraag is hoe dit mogelijk was, of preciezer, waarom dit proces door Harding bewerkstelligd werd. Toen senator Joseph Norton Dolph (R-Oregon) in 1894 de 'founding fathers' aanhaalde op de senaatsvloer, resoneerde dit weliswaar onder zijn publiek van medesenatoren, maar vormde het niet het begin van een wijdverspreide praktijk. Waarom was dit twee decennia later anders toen Harding de 'founding fathers' aanriep? Dit lijkt enerzijds verband te houden met aspecten van politieke communicatie, en anderzijds met de nostalgische en nationalistische atmosfeer die de periode na de Eerste Wereldoorlog kenmerkt.

Hardings woorden hadden een groter bereik dan die van Dolph, waardoor deze bekender waren bij het grote publiek, een noodzakelijke voorwaarde voor popularisatie. Zo mag aangenomen worden dat Harding als presidentskandidaat en president meer in de publieke belangstelling stond dan Dolph, die het 'slechts' tot senator had geschopt. De evolutie van de communicatie van het presidentschap tussen de jaren 1890 en 1910 lijkt daarbij een

voornaam rol te hebben gespeeld. Met de presidentschappen van Theodore Roosevelt en Woodrow Wilson was massacommunicatie een van de voornaamste instrumenten geworden die presidenten tot hun beschikking hadden.⁷¹ Media-aandacht vergrootte ook nog eens het bereik van Hardings woorden. Zo bereikte het dankwoord dat Harding uitsprak toen hij de Republikeinse presidentskandidaat werd niet slechts de afgevaardigden die op 22 juli 1920 in Chicago bijeengekomen waren. Het was namelijk vijf dagen daarvoor al voltooid en aan de pers ter beschikking gesteld.⁷² Ten slotte is er de kracht van de herhaling: Dolph noemde de 'founding fathers' slechts éénmalig. Bij Harding doordesemde de term zijn toespraken. Dit zijn echter alle weliswaar noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarden voor weerklank.

Het resoneren van de 'founding fathers' lijkt dan ook vooral een product van de tijdsgeest te zijn: een product van nostalgie. Zo benadrukt Francis Russell dat Harding op een keerpunt in de geschiedenis kwam 'when men moved forward and looked back' en duidt hij diens verkiezing als 'a nostalgic yearning to recapture the years before the war'.⁷³ Volgens William Leuchtenburg profiteerde Harding van 'an immense feeling of nostalgia for the years before the war'.⁷⁴ Leonard Schlup en John Hepp benadrukken dat Harding de waarde van symboliek begreep en een poging deed de veiligheid van het verleden met de belofte van de toekomst te verenigen.⁷⁵ Volgens hen gaf 'Hardingism' uitdrukking

aan 'the old values of love of country, cooperation, hard work, self-fulfillment, and security.'⁷⁶ 'Harding said the right things and appealed to the right instincts', aldus Murray.⁷⁷ Niet alleen speelde Harding slim in op de collectieve heimwee naar de tijd vóór de Eerste Wereldoorlog, hij schuurde retorisch ook slim aan tegen het vigerende nationalisme. Daarin geeft hij met zijn verbale terugkeer naar de vroege republiek tevens uitdrukking aan een isolationistische – of in ieder geval non-interventionistische – buitenlandpolitiek. In zijn rede 'Nationalism and Americanism' (1920), verkondigde Harding de boodschap dat men mocht betwijfelen of 'any of the founders' gewild zouden hebben dat Amerika zich afzijdig zou houden van de rest van de wereld, maar dat er de laatste tijd een nieuw besef was gekomen van 'the menace to our America in European entanglements'.⁷⁸ In zijn inaugurele rede van 4 maart 1921 borduurde Harding voort op dit thema. Daarin roemde hij de wijsheid van 'the inherited policy of noninvolvement in Old World affairs',⁷⁹ waarvoor de basis was gelegd door 'the inspired fathers'.⁸⁰

Samenvattend vormden veranderde aspecten van politieke communicatie een noodzakelijke voorwaarde voor Hardings popularisatie van de term 'founding fathers'. Belangrijker echter was de weerklink. Het begrip 'founding fathers' resoneerde in het nostalgische en nationalistische tijdsgewricht na de Eerste Wereldoorlog. Het begrip gaf uitdrukking aan de vastheid en vertrouwdheid van een groots nationaal verleden, waar Hardings publiek op zoek naar was. Het publiek nam de term over, waardoor het begrip steeds vaker en ook breder benut werd.

TOT BESLUIT

De vraag die in dit artikel centraal stond is hoe het begrip 'founding fathers' een kernbegrip in het Amerikaanse politieke discours is geworden. De hoofdrol in deze begripsgeschiedenis is voor Warren Har-

ding. Hij gebruikte het begrip veelvuldig en dit vond weerklink en navolging. De samentrekking van het voor Hardings tijd wel gebruikte 'founders' en 'fathers' tot 'founding fathers' is het product van Hardings stilistische voorkeur voor alliteraties. Hardings godsdienstige inbedding van het begrip in zijn retoriek heeft bovendien bijgedragen aan de religieuze connotatie van de 'founding fathers'. Met zijn gebruik van 'founding fathers' bouwde Harding voort op de voorouderverering die zich in het lang-negentiende-eeuwse Amerikaanse politieke discours rondom de staatsmannen van de vroege republiek ontwikkelde. Die traditie vormde de contouren die Warren Harding als senator en president zou inkleuren. Deze contouren waren op hun beurt als het ware overgetrokken van gelijksoortige culturele lijnen uit de Klassieke Oudheid. Harding bracht zodoende met zijn eigen stijl en achtergrond kleur en reliëf aan op dit bestaande canvas. Zijn 'founding fathers' vonden vervolgens gretig aftrek in het precaire tijdsgewricht vlak na de Eerste Wereldoorlog, waarin het begrip vruchtbare bodem vond. Het schoot wortel en het gebruik van de term veralgemeniseerde snel. Hiermee heeft Harding – deze vaak vergeten en voor zover hij onthouden is, toch verguisde president – op retorisch vlak een vormende rol gehad in de totstandkoming van het gehomogeniseerde beeld van enkele van zijn meer illustere voorgangers.

Simon van Oort is aan de universiteiten van Oxford en Leiden afgestudeerd in geschiedenis en rechtsfilosofie. Zijn interessegebied is politieke geschiedenis en staatsrecht. Dit is een bewerking van zijn door Gareth Davies begeleidde masterscriptie (Oxford).

Noten

1. B.H. Obama, 'Remarks by the President on the Reopening of the Government.' (White House State Dining Room, Washington, D.C., 17 oktober 2013).
2. Zie onder andere J.R. Pole, 'A usable past', *Journal of American Studies* 1 (1967), 63 en G.S. Wood, 'No thanks for the memories', *New York Review of Books* (13 januari 2011).
3. R.B. Bernstein, *The founding fathers reconsidered* (New York 2015) 3-4.
4. F. Russell, *President Harding. His life and times* (London 1969), x.
5. Zie over dit onderwerp de bijzonder veelzeggende titel: P.G. Payne, *Dead last. The public memory of Warren G. Hardings scandalous legacy* (Athens, OH 2009).
6. R. James, 'Fail to the Chief. Warren G. Harding', *Time* (18 februari 2009).
7. Naast het reeds aangehaalde boek van Russell is R.K. Murrays, *The Harding era. Warren G. Harding and his administration* (Minneapolis 1969) noemenswaardig.
8. Zie hierover R.N. Bellah, 'Civil religion in America', *Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, (1967) 96.
9. Congressional Record, CR-1916-0128, 28 januari 1916.
10. Congressional Record, CR-1916-0219, 19 februari 1916.
11. H.L. Mencken, 'Gamalielese' *Baltimore Evening Sun* (7 maart 1921).
12. Congressional Record, CR-1916-0818, 18 augustus 1916.
13. F.L. Allen, *Only yesterday. An informal history of the nineteen-twenties* (New York 1931), 109.
14. Russell, *President Harding*, xi.
15. Ibidem., 13.
16. Congressional Record, CR-1916-0609, 9 juni 1916.
17. Ibidem.
18. W.G. Harding, 'Address accepting the Republican presidential nomination', in: G. Peters en J.T. Woolley (red.), *The American presidency project*, 12 juni 1920, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=76198>, geraadpleegd op 14 mei 2016.
19. Zo vervolgt Harding:

Worthy sons and daughters these. Fit successors to those who christened our banners in the immortal beginning. Worthy sons of those who saved the Union and nationality when civil war wiped out the ambiguity from the Constitution. Ready sons of those who drew the sword for humanity's sake the first time in the world in 1898 [mijn cursivering SPvO] (Ibidem).
20. W.G. Harding, 'Address accepting the Republican presidential nomination', in: G. Peters en J.T. Woolley (red.), *The American presidency project*, 12 juni 1920, op <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=76198>, geraadpleegd op 14 mei 2016.
21. 'Back to main road is Hardings plea', *The New York Times* (12 augustus 1920), 1.
22. W.G. Harding, 'Inaugural Address', in: G. Peters en J.T. Woolley (red.), *The American presidency project*, 4 maart 1921, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25833>, geraadpleegd op 14 mei 2016.
23. C. Hughes, 'The God card. Strategic employment of religious language in U.S. presidential discourse', *International Journal of Communication* 13(2019), 528-549, 544.
24. Zie daarover: Murray, *The Harding era*, 6.
25. W.G. Harding, 'Inaugural Address', in: G. Peters en J.T. Woolley (red.), *The American presidency project*, 4 maart 1921, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25833> (14 mei 2016).
26. Annals of Congress, AC-1798-0413, 13 april 1798.
27. Annals of Congress, AC-1801-0303, 3 maart 1801.
28. Ibidem.
29. J.J. Ellis, *Passionate sage. The character and legacy of John Adams* (New York 1994) 213-214.

30. M.G. Kammen, *A season of youth. The American revolution and the historical imagination* (New York 1978), 49.
31. Ibidem.
32. Ibidem.
33. Register of Debates, RD-1830-0417, 17 april 1830.
34. Bernstein, *The founding fathers*, 94.
35. Ibidem.
36. Ibidem.
37. A. Lincoln, 'Address to the Young Men's Lyceum of Springfield, Illinois, the perpetuation of our political institutions', in: S. Smith (red.), *The writings of Abraham Lincoln* (New Haven 2012), 7.
38. Lincoln eerde de 'fathers' vaker in zijn 'fathers' frequently in his redevoeringen. Zie voor een beknopte samenvatting van het debat daaromtrent: G. Wills, *Lincoln at Gettysburg. The words that remade America* (New York 1992), 79-89.
39. A. Lincoln, 'Address at Gettysburg, Pennsylvania', in: Smith (red.), *The writings of Abraham Lincoln*, 417.
40. W.F. Craven, *The legend of the founding fathers* (Ithaca 1956), 2.
41. Anderen hebben reeds geschreven over de 'insistent use of birth images' in Lincoln's Gettysburg Address. Zie bijvoorbeeld R.N. Bellah, 'Civil religion in America', *Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 96 (1967), 6.
42. Wills, *Lincoln at Gettysburg*, 60. Het bekendste voorbeeld is Pericles' lijkrede uit Thucydides' *De geschiedenis van de Peloponnesische oorlog*. Zie: Thucydides, *History of the Peloponnesian War*, B. Jowett (red.) (Oxford 1881), 2.36. Een opmerkelijke parallel in dit licht is dat de eerste transcriptie van 'our fathers' in de *Annals of Congress* eveneens binnen deze lezing past. We zagen al dat Henry Lee III deze stijflijn ten slotte ook in een lijkrede gebruikte; die van George Washington (*Annals of Congress*, AC-1801-0303, 3 maart 1801).
43. In het jaar 63 voor onze jaartelling werd deze titel bijvoorbeeld toegekend aan Cicero. Zie M.F. Beard, *SPQR. A history of ancient Rome* (London 2016), 35.
44. A.E.Z. Alföldi, *Der Vater des Vaterlandes im römischen Denken* (Darmstadt 1971), 40 e.v.
45. Ibidem., 40. Oorspronkelijk citaat: "die Verbindung der parent-Idee mit der Staatsgründers".
46. Alföldi wijst daarbij overigens eveneens op oud-Griekse en religieuze aspecten van het *Landesvaterbegriffes*. Ibidem., 112 e.v.
47. Ibidem., 14.
48. Ibidem., 1 en 13.
49. De imperial presidency is het idee dat het Amerikaanse presidentschap in de loop van de geschiedenis aanzienlijk vergroot is en de limieten van zijn constitutionele prerogatieven te buiten is getreden. Zie hierover: A.M. Schlesinger Jr., *The imperial presidency* (Boston 1973).
50. Zie respectievelijk A. Hamilton, J. Madison en J. Jay, *The federalist*, en H.J. Storing en M. Dry (red.), *The complete anti-federalist* (Chicago 1981).
51. C. Winterer, *The culture of classicism. Ancient Greece and Rome in American intellectual life* (Baltimore 2002), 1.
52. Ibidem., 2.
53. Russell, *President Harding*, 44.
54. W.H. McGuffey, *McGuffey's sixth eclectical reader revised edition* (New York 1879), ii. Zo leerde de lezertjes bij Mark Antony's grafrede dat Caesar 'the most remarkable genius of the ancient world' was (286).
55. Ibidem., 128.
56. Ibidem., 230.
57. Congressional Record, CR-1920-0317, 17 maart 1920.
58. Congressional Record, CR-1922-0309, 9 maart 1922.
59. Goodykoontz stelde: 'My faith in the wisdom of the founding fathers - they who framed the Constitution - remains firm' (Congressional Record, CR-1922-0626, 26 juni 1922).
60. Congressional Record, CR-1922-0823, 23 augustus 1922.
61. 'The Agricultural Bloc - Its Perils', *Forum* (december 1921).
62. 'Tinkering', *Outlook* (27 december 1922). Tussen 1912 en 1921 was de Amerikaanse Federale Grondwet maar liefst vier keer geamendeerd.
63. Congressional Record, CR-1922-0802, 2 augustus 1922. NB

Marion en Columbus zijn allebei steden in de staat Ohio waar Harding langdurig woonachtig is geweest.

64. Zie onder andere de volgende tijdschriftartikelen: 'The first one hundred per cent Americans', *The Independent* (12 december 1925); 'Trade and politics', *The North American Review* (december 1925); 'A program for the wets', *The Independent* (24 april 1926); 'Readers and Writers', *The Independent* (13 februari 1926); 'These Disillusioned Highbrows', *The Independent* (9 april 1927); 'Here's to Canada!', *The Youth's Companion* (23 juni 1927); 'Our Senatorial Oligarchy' *The Independent* (12 May 1928) en 'President vs. Congress', *The Youth's Companion* (juli 1928). Zie ook onder andere de volgende dagbladartikelen: 'Founding fathers', *The New York Times* (11 maart 1923), 6; Edward McKinstry Whiting, 'The founding fathers', *The New York Times* (18 maart 1923), 8; 'By-products', *The New York Times* (22 april 1923), 8; Edward G. Pinkham, 'What of America? Shall this government live or die?', *The Washington Post*, (13 februari 1924), 12; 'Governor Smith proclaims "Patriots' Week"', *The New York Times* (2 februari 1926), 29 en Dwight Braman, 'July 4 Celebration', *The New York Times* (31 mei 1926), 14.
65. 'A political cuss word', *The New York Times* (16 juni 1924), 14.
66. 'Back stage in Washington' *The Independent* (27 november 1926).
67. 'New books in brief review' *The Independent* (19 november 1927).
68. Congressional Record, CR-1928-0428, 28 april 1928.
69. Hofstadter en Sander wijzen erop dat zulke ontwikkelingen vaker voorkomen:

leaps such a that from 'Moon' to 'moons' ... take place all the time around us ... In particular, they take place whenever categories are extended by an act of marking, in which a proper noun loosens its belt a bit and in so doing becomes the label of a more general category.

Zie: D.R. Hofstadter en E. Sander, *Surfaces and essences. Analogy as the fuel and fire of thinking* (New York 2013), 217.

70. 'Equinoctial gales at Geneva', *The New York Times* (3 maart 1926), 22.
71. J.K. Tulis, *The rhetorical presidency* (Princeton 1987), 4.
72. W.G. Harding, 'Acceptance of the Republican presidential nomination in 1920' in: L.C. Schlup en J.H. Hepp (red.), *Selections from the papers and speeches of Warren G. Harding 1918-1923* (Lewiston 2008), 111.
73. Russell, *President Harding*.
74. W.E. Leuchtenburg, *The perils of prosperity 1914-32* (Chicago 1967), 89.
75. L.C. Schlup en J.H. Hepp, (red.), *Selections from the papers and speeches of Warren G. Harding 1918-1923* (Lewiston 2008), 8.
76. Ibidem., 8-9
77. R.K. Murray, *The politics of normalcy. Governmental theory in the Harding-Coolidge era* (New York 1973), 9.
78. W.G. Harding, 'Nationalism and Americanism', 6 augustus 1920, https://memory.loc.gov/cgi-bin/query/D?nfor:6::/temp/~amem_YMP8::, (13 mei 2016).
79. W.G. Harding, 'Inaugural address', in: G. Peters en J.T. Woolley (red.), *The American presidency project*, 4 maart 1921, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=25833>, (14 mei 2016).
80. Ibidem. De woorden 'no permanent military alliance' verwezen naar Washingtons afscheidsrede.

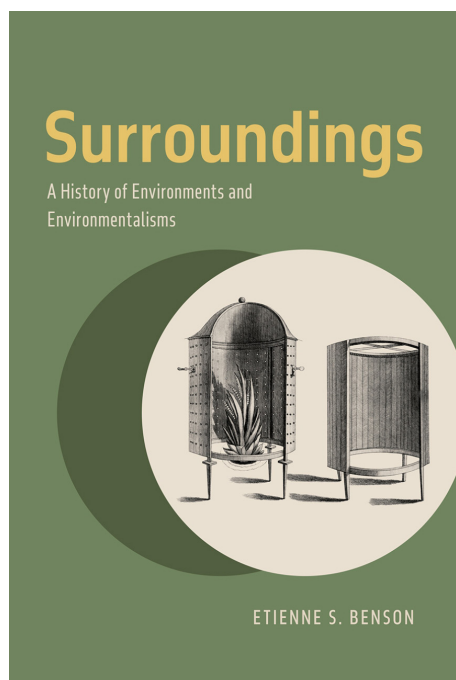
SURROUNDINGS

Aandacht voor het milieu is niet meer uit de huidige samenleving weg te denken. Maar wanneer ontstond deze interesse in onze leefomgeving? En hoe zijn onze ideeën over het milieu in de loop der tijd veranderd? Wetenschapshistoricus Etienne S. Benson, professor aan de Universiteit van Pennsylvania, tracht met zijn nieuwe publicatie *Surroundings* (2020) het concept *environment* in historisch perspectief te plaatsen. Aan de hand van een indrukwekkend literatuuronderzoek en een uitgebreide selectie aan casestudies, uiteenlopend van de interesses van achttiende-eeuwse naturalisten tot de acties van hedendaagse klimaatactivisten, traceert hij op welke manieren individuen, groepen en disciplines bewust omgingen met hun eigen leefomgeving. Zijn onderzoek resulteert in een imponerend werk, dat niet alleen laat zien dat het milieu als idee meermaals opnieuw werd uitgevonden voor nieuwe disciplinaire doeleinden, maar ook hoe een aantal toonaangevende wetenschappers de verhouding tussen de mens en diens omgeving ingrijpend hebben beïnvloed.

Benson bouwt met *Surroundings* voort op de uitgebreide historiografie over milieugeschiedenis, die sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw op exponentiële wijze is gegroeid. Tegelijkertijd draagt de publicatie bij aan de ontwikkelingen binnen het veld van de ideeëngeschiedenis. Deze twee disciplines worden pas de afgelopen decennia met elkaar ver-

bonden en hebben geleid tot het ontstaan van een nieuwe stroming binnen de historiografie over het milieu. Waar historici hun verhaal eerder richtten op de periode vanaf de jaren vijftig tot het heden, plaatst Benson de oorsprong van het concept al in de late achttiende eeuw. Zo keken Franse naturalisten bewust naar hun leefomgeving om nieuwe kennis over de natuur te vergaren, planten diersoorten te classificeren en natuurhistorische musea te vullen. Hoewel het concept *environment* (of het Franse equivalent) destijds nog niet letterlijk gebruikt werd, probeert Benson het milieubewustzijn ook terug te vinden in momenten waarop mensen hun omgeving aan de hand van andere woorden beschreven. De aandacht voor de veranderende aard van het concept is een van de sterkste punten in Bensons betoog. De geschiedenis van het milieu blijkt veel dynamischer en complexer te zijn dan eerder werd aangenomen.

De zes hoofdstukken beslaan ieder een ontwikkeling binnen een wetenschappelijke discipline, waaronder biologie, geneeskunde en sociologie, waarmee Benson op chronologische wijze de intellectuele ontwikkeling van de ideeën rondom het milieu analyseert. Hij maakt hiermee duidelijk hoe er binnen deze stromingen verschillende concepten gebruikt werden om steeds hetzelfde onderzoeksterrein, de leefomgeving, te beschrijven. Zo komen termen als *milieu*, *environment* en *ecosysteem* aan bod. Het

Etienne S. Benson, *Surroundings: A History of Environments and Environmentalisms* (Chicago en Londen 2020), 278 pp., €33, ISBN: 9780226706290

concept is zeer veerkrachtig geweest en is toepasbaar op verschillende contexten van zowel tijd als discipline. Interessant is dat de auteur nergens in zijn betoog een persoonlijke definitie van de term geeft, maar zich enkel richt op de betekenissen die het concept tot dusverre heeft gehad en nog kan krijgen. Deze veelvoudigheid van betekenissen vormt dan ook de kern van zijn analyse.

Naast deze aandacht voor de dynamiek van het concept, ligt er ook een belangrijke focus op invloedrijke individuen binnen de besproken disciplines, die aan de hand van hun vernieuwende visies veranderingen hebben teweeggebracht in de manieren waarop de mens zich tot het milieu verhoudt. Zo beschrijft Benson in hoofdstuk vier hoe geoloog Vladimir Vernadsky, dankzij zijn oorlogsgerelateerde onderzoek naar mineralen, bijdroeg aan de kennis over de biosfeer. Zijn ideeën over de menselijke leefomgeving waren radicaal anders dan de manieren waarop de arts Hippocrates over het milieu nadenkt, wat in hoofdstuk twee aan de orde komt. Benson gaat daarnaast in op het werk van de collega's en opvolgers van de wetenschappers, die de ideeën van deze autoriteiten probeerden te bevestigen, uit te breiden of juist te weerleggen. Deze nadruk op individuen maakt Bensons betoog niet minder overtuigend. Het draagt juist bij aan het verkrijgen van een beter begrip van een van de interessantste onderwerpen van de analyse, namelijk hoe en in welke mate disciplines gangbaar lij-

kende ideeën kunnen beïnvloeden en vervormen. Wel zorgt deze episodische benadering in *Surroundings* soms voor een oppervlakkige analyse van de langdurige ontwikkelingen die beschreven worden, waardoor bevraagd kan worden of Benson zich niet beter op een kortere tijdsperiode had kunnen richten.

Zoals Benson in zijn laatste hoofdstuk en conclusie aangeeft, maken we ook in het licht van de huidige klimaatcrisis op verschillende manieren gebruik van de term environment. Zo ontstond er tijdens de Conferentie van Parijs in 2015 een groep kunstenaars, genaamd het *Aerocene*, die zijn projecten baseerden op een visie van een wereld waarin alle mobiliteit wordt aangedreven door wind en zonlicht. Ook tijdens de protesten rondom de Dakota Access Pipeline, die sinds 2016 plaatsvinden, wordt het idee van de menselijke leefomgeving anders ingevuld. De activisten bestempelen hun manifestaties als milieu-gerelateerd door te betogen dat de milieurisico's van de pijnlijke oneerlijk verdeeld zijn. Daarnaast zetten ze massale burgerlijke ongehoorzaamheid in als protesttechniek en gebruiken ze milieuwetten uit de twintigste eeuw.

Met deze hedendaagse relevantie functioneert *Surroundings* niet alleen als een analyse van het verleden, maar ook als blik naar de toekomst. Duidelijk is dat er door de snelopende hedendaagse ontwikkelingen in de bescherming van het milieu nieuwe definities van het concept environment zullen ontstaan. Zoals Benson overtuigend betoogt, kan het verleden als leidraad dienen om deze ont-

wikkeling te begrijpen. Hoewel het werk op sommige vlakken diepgang mist, zorgt het enorme terrein dat *Surroundings* beslaat voor een interessant overzichtswerk over de dynamische aard van het milieu. Het resulteert in een analyse die niet alleen relevant is voor historici. Ook academici van andere disciplines, waaronder sociologen, biologen en politicologen, zouden dit werk moeten lezen voordat ze zich richten op milieu-gerelateerd onderzoek.

Sanne van den Brink is een student van de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, met als specialisatie de geschiedenis van internationale betrekkingen en milieugeschiedenis. Ze is redacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift*.

HOE GOD VERSCHEEN IN JORWERD

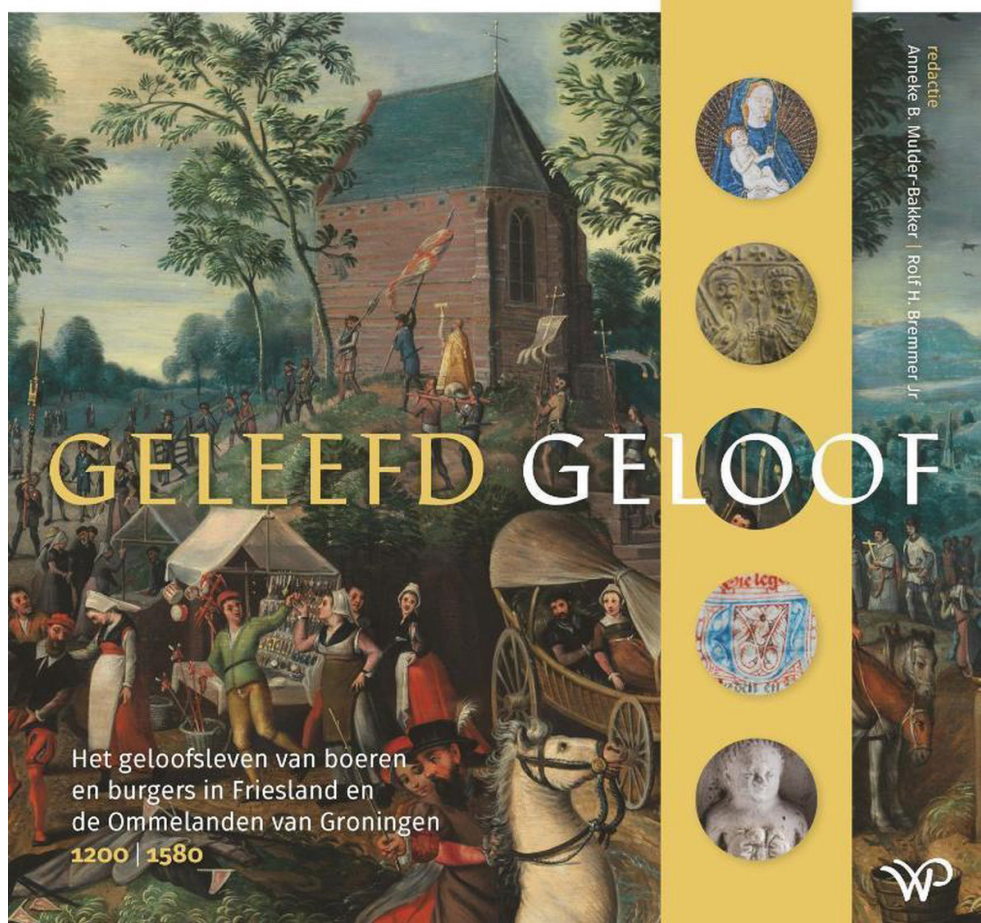
In het najaar van 2020 was ik op vakantie in Friesland, aangetrokken door het rijke Friese cultuurlandschap van eeuwenoude kerktorens met zadeldaken, klokgeui en grafmonumenten. Met een huurfiets en *Langs de oude Friese kerken* (1975) van de vermaarde kerkhistoricus Regnerus Steensma (1937-2021) als reisgids, verbaasde ik me over de hoge concentratie van zeker vijftien grotere en kleinere kerken in haast uitgestorven dorpjes tijdens een fietstocht van zo'n 50 kilometer. Waar komen ze vandaan en waarom zoveel? Wat weten we eigenlijk over de mensen die ze gebouwd hebben? Waarom staan ze soms zo eenzaam in het landschap? Voor een antwoord op die vragen is er nu *Geleefd geloof. Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen. 1200-1580*, een prachtig geïllustreerde en wetenschappelijk verantwoorde uitgave over

het geloofsleven van 'gewone mensen' op het middeleeuwse Friese en Groningse platteland. Onder redactie van Anneke Mulder-Bakker, oud-docent middeleeuwse geschiedenis aan de Rijkuniversiteit Groningen, en Rolf Bremmer, emeritus hoogleraar Oudfries aan de Universiteit Leiden, besteedt deze bundel in dertien goed leesbare hoofdstukken aandacht aan allerlei vormen van middeleeuwse religieuze cultuur, zoals getijdenboeken, heiligenbeeldjes, boekenbezit en religieuze stichtingen.

Dit boek gaat niet over hoe God verdween uit Jorwerd, maar over hoe hij daar – en op al die andere plekken – verscheen. Deze geschiedenis begint voor de verandering niet met de heilige Willebrord (ca. 658-739), maar met zijn tijdgenoot Luidiger (742-809), één van de eerste Friese missionarissen, in het midden van de negende eeuw. De activiteiten van Luidiger illustreren een belangrijke observatie van het boek: de sterke verbinding tussen religie en volkscultuur. Niet voor niets klopte Luidiger aan bij de edele vrouw Meinswith, waar hij de blinde volkszanger Bernlef genas die sindsdien uit dankbaarheid alleen nog psalmen en religieuze gezangen ten gehore bracht. Het was ook geen toeval dat, toen het Friese geloofsleven zich van-

af de twaalfde eeuw verdiepte, er massaal kerkgebouwen verschenen op stokoude terpen waar dorpelingen al eeuwenlang hun doden begroeven. De prestatie van het bouwen van zo'n uniek hoge concentratie kerken illustreert de levendigheid en hechtheid van de gemeenschappen die ze oprichtten. Het geloof, met de kerk als middelpunt, was daarna alomtegenwoordig in het middeleeuwse Friesland en de

Ommelanden: in woord, beeld en geluid. Dat uitte zich onder andere in gemeenschapsrituelen in het kerkgebouw zoals de doop en de begrafenis, en ommegangen daarbuiten. In het kerkgebouw waren zintuiglijke ervaringen belangrijk, zoals het geluid van gezang, de sacristiebel en het gebed, de geur van kaarsen en wierrook en het zicht op gewelfschilderingen en het mysterie van de eucharistie. Ook

Anneke B. Mulder-Bakker en Rolf H. Bremmer Jr. (red), *Geleefd Geloof. Het geloofsleven van boeren en burgers in Friesland en de Ommelanden van Groningen. 1200-1580*, Walburg Pers Zutphen, 2021; ISBN 9789462496552; hardcover; 246 pagina's; €29,99.

buiten de kerk was de samenleving doordrongen van religie. De auteurs beschrijven verschillende vormen van individuele geloofsverdieping en -beleving. Die vond plaats in huiselijke kring of daarbuiten, bijvoorbeeld door het bidden van de gebeden, het memoriseren van abten met een voorbeeldig en miraculeus leven, het aanklappen van pijpenaarden heiligenbeeldjes, het bijdragen van reliekdoosjes, en het aanroepen van de populaire Maria.

Een tweede belangrijke conclusie van dit boek is dat deze nauwe verwevenheid tussen godsdienst en cultuur ook is terug te zien in oude Friese rechtsbronnen. De Friese landen lagen ver van iedere bisschoppelijke bemoeienis af en kenden bovendien géén centraal gezag. Er was in het hoge noorden geen hertog of graaf die zijn rechten aan God ontleende, maar het was God zelf die aan de wieg stond van het Friese rechtssysteem. Het rechtssysteem van de vrije Friezen was ingericht op genoegdoening en boete. Lokale rechtstradities waren rechtstreekse afspiegelingen en uitwerkingen van Gods wet, zoals die gegeven was in de Tien Geboden. De grote genoegdoener Christus zelf, zo meenden de Friezen, stelde tijdens zijn menswording ook boetes in voor overtredingen. Het bewaren van Friese rechtsverordeningen leverde een plek in de hemel op als beloning, maar voor wie de Friezen hun recht afpakte, wachtte de hellestraf. Het maakte het eeuwige geluk afhankelijk van menselijk handelen.

Geleefd Geloof besteedt ook aandacht aan de vraag hoe deze vormen van religieuze cultuur aan het einde van de onderzochte periode onder druk kwamen te staan als gevolg van de verspreiding van reformatorische ideeën en hoe de 'gewone mensen' daarop reageerden. De observatie dat stadsbesturen de van oudsher religieus georganiseerde armenzorg overnamen en seculariseerden is terecht. Geen wonder dus dat de veranderingen op stevige weerstand stuitten. *Geleefd Geloof* biedt zo een belangrijke bijdrage aan

onze kennis over middeleeuwse religieuze volkscultuur en is bovendien gepresenteerd in een aantrekkelijke vorm. Als reisgids op een fietstocht wellicht minder handzaam, maar voor het nagenieten thuis onmisbaar.

Johan Visser is researchmasterstudent vroegmoderne Europese geschiedenis en bachelorstudent kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Zijn interesse gaat uit naar vroegmoderne cultuur- en religiegeschiedenis van de Nederlanden.

TIP VAN DE REDACTIE

MUSEUM HET SCHIP

Een deel van de bijzondere façade van het gebouw. Foto gemaakt door: Fred Romero. Bron: Wikimedia Commons

We hebben er lang op moeten wachten, maar de zomer is eindelijk gekomen en we kunnen weer naar musea! Behalve pollen kunnen we ook weer cultuur gaan snuiven, en hoewel we het zeker ook aanraden om wat cultuurwandelingen en tuinen mee te pakken nu het zulk mooi weer is, willen we deze keer de aandacht vestigen op Museum Het Schip.

Het museum staat in de Spaarnedammerbuurt in Amsterdam, gescheiden van het Westerpark door een stuk of twintig spoorlijnen. Het is gevestigd in een volkswoningbouwcomplex en ontleent zijn naam aan de schipachtige vorm van het gebouw. Het is ontworpen door architect Michiel de Klerk, één van de voornaamste boegbeelden van de Amsterdamse School. De vele excentrische details

van het gebouw, waaronder de welbekende toren, vormen het decor voor de tentoonstellingen die in het museum te zien zijn en zich richten op de Amsterdamse School.

Eén van de tijdelijke tentoonstellingen is *Fré Cohen: vorm en idealen van de Amsterdamse School* en etaleert het werk van kunstenares van joodse komaf Fré Cohen (1903-1943). Al vroeg in haar jeugd toonde ze belangstelling voor tekenen en gedurende haar leven maakte ze ontwerpen voor advertenties, socialistische bewegingen als de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en de Amsterdamse Jeugd Centrale (AJC), vakbonden en ook de gemeente Amsterdam. In de Tweede Wereldoorlog dook zij onder in verschillende steden. Ze werd

Bron: Wikimedia Commons

Bron: Wikimedia Commons

echter verraden en opgepakt en maakte een einde aan haar leven voor ze gedeporteerd kon worden. ‘Haar joodse afkomst sluit aan bij het verhaal van de Amsterdamse School, die een belangrijke basis had in het joodse proletariaat,’ schrijft de website van Museum Het Schip. ‘Haar - tragische - verhaal met haar dood in de Tweede Wereldoorlog is voor een belangrijk deel het verhaal van Amsterdam en de Amsterdamse School.’

De tentoonstelling laat alle facetten van haar werk zien, waaronder lino'sneden, tekeningen, aquarellen en zelfs vlaggen, en is tot **30 oktober 2022** te bewonderen in het museum. Ook is er een rijk geïllustreerd boek uitgegeven onder dezelfde naam als de tentoonstelling. Deze is verkrijgbaar in de museum-

winkel, boekhandels en de webshop van Het Schip. Ten slotte geeft de curator om de twee weken op donderdag, ook in het museum, een lezing over Cohens leven en werk.

De website van het museum is: www.hetschip.nl. Hier zijn ook de links naar de tentoonstelling, het boek en tickets voor de lezing van de curator te vinden.

De zon schijnt, alles staat in bloei en de avonden zijn lang. Maak er een mooie en culturele zomer van!

DE CULTURELE AGENDA VAN SKRIPT

Diverse tentoonstellingen door heel Nederland om te bezoeken tijdens de zomer

Het Cobra Museum voor Moderne Kunst (Amstelveen)

Het andere verhaal: kunst uit het Marokkaanse modernisme 15 april t/m 18 september

€15,00 | gratis met Museumkaart

Cobra en Noord-Afrika 12 maart t/m 20 november

€18,50 | €3,50 met Museumkaart

Allard Pierson (Amsterdam)

Zeur niet! De musicals van Annie M.G. Schmidt en Harry Bannink 8 april t/m 30 oktober

€14,50 | gratis met Museumkaart

Amsterdam Museum (Amsterdam)

Collecting the City 9 maart t/m 28 augustus
Koloniale Verhalen: Work in progress 9 maart t/m 18 september

€18,00 | student €10,00 | gratis met Museumkaart

Dutch National Portrait Gallery (Amsterdam)

Portretten met een Rafelrand (tentoonstelling over postzegelportretten met commentaar van Maarten van Rossem)

15 juli t/m 25 september
Gratis

Hermitage Amsterdam (Amsterdam)

Tentoonstelling van de tiende ABN AMRO Kunstprijswinnaar Neo Matloga 17 mei t/m 2 oktober

Dutch Heritage Amsterdam, met o.a. Rembrandt's 'Zelfportret' (1669) t/m 24 juli en *Pieter Breugels 'Toren van Babel' (ca. 1565)* vanaf augustus

€15,00 | gratis met Museumkaart

Rijksmuseum (Amsterdam)

Barbara Hepworth in de Rijksmuseumtuinen 3 juni t/m 23 oktober

Modern Japans Lak 1 juli t/m 4 september

Vroege foto's van Japan 1 juli t/m 4 september

XXL Papier 1 juli t/m 4 september

€20,00 | gratis met Museumkaart

Stadsarchief Amsterdam (Amsterdam)

Stadsverwanten. Amsterdamse familiegeschiedenissen 9 juni t/m 26 september

Vrij toegankelijk

The Black Archives (Amsterdam)

Facing blackness | Zwartheid onder ogen komen t/m 23 december

€11,98 | student €9,25

ZOMER 2022

Tropenmuseum (Amsterdam)

Helende kracht t/m 28 augustus

Cadeau, Hoezo? t/m 7 januari 2023

World Press Photo: Door de lens van t/m 8 januari 2023

€16,00 | student €10,00 | gratis met Museumkaart

Van Gogh Museum (Amsterdam)

Kleur als Taal: Etel Adnan en Vincent van Gogh

20 mei t/m 4 september

€19,00 | Gratis met Museumkaart

Museum Arnhem (Arnhem)

Van Links naar Rechts: Een nieuwe kijk op een eeuw neo-realisme t/m 22 november

Aan het werk (over de geschiedenis van arbeidsmigratie) t/m 25 september

€15,00 | student €5,00 | gratis met Museumkaart

Afrika Museum (Berg en Dal)

Heden van het Slavernij-verleden t/m 21 augustus

€15,00 | student €10,00 | gratis met Museumkaart

Historisch Museum Den Briel (Brielle)

De Tachtigjarige Oorlog t/m 28 augustus

€7,50 | gratis met Museumkaart

Haags Historisch Museum (Den Haag)

Rampjaar 2 juli t/m 13 november

€15,00 | gratis met Museumkaart of collegekaart

Huis van het Boek (Den Haag)

BoekenZoo (dierentekeningen in oude en nieuwe boeken) t/m 18 september

€11,50 | gratis met Museumkaart

Mauritshuis (Den Haag)

FLASH | BACK: Nieuwe meesters x oude meesters

1 juni t/m 16 oktober

€17,50 | student €12,50 | gratis met Museumkaart

Museum de Wieger (Deurne)

Vrouwenpalet 1900-1950: haar kunst haar verhaal

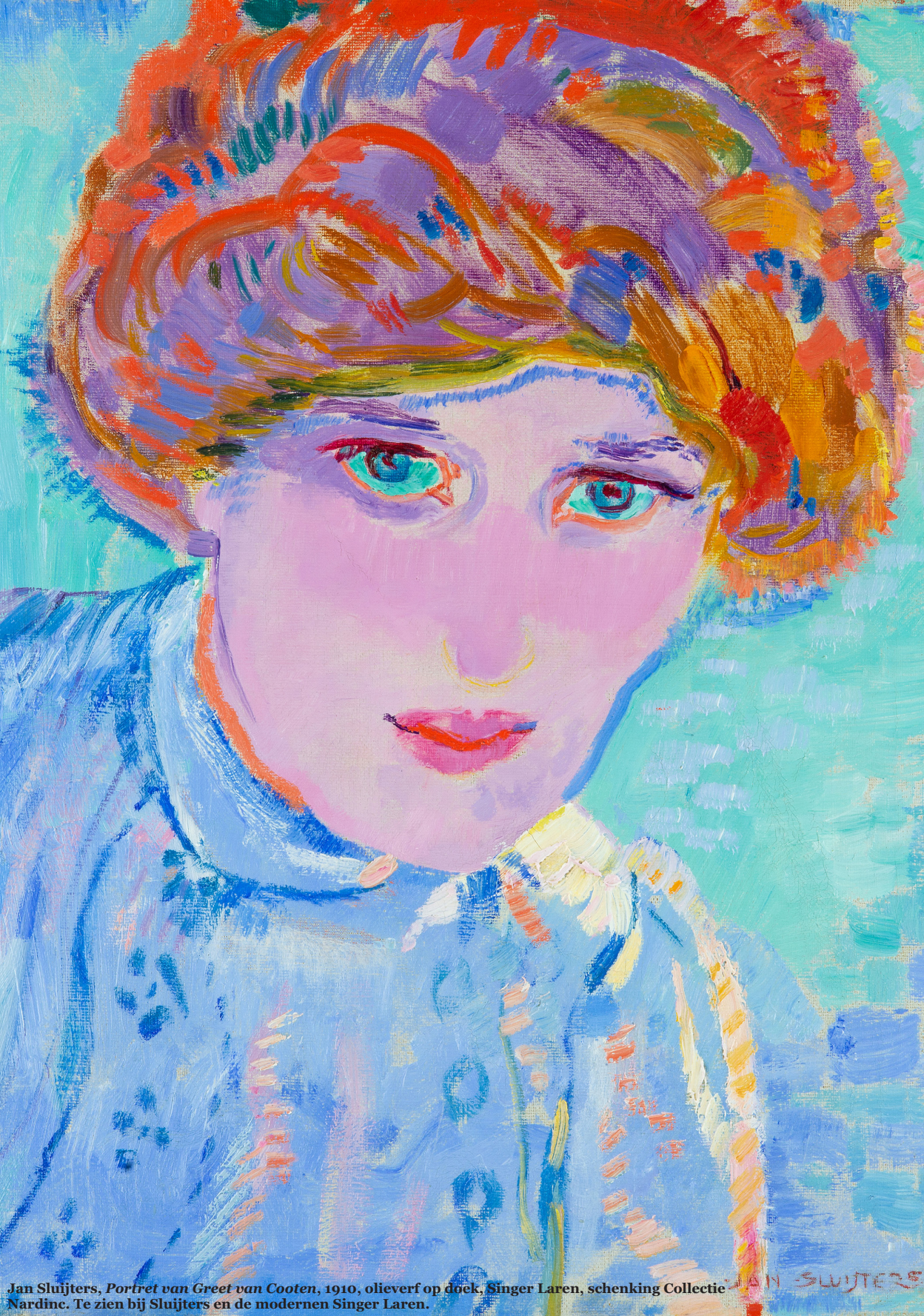
9 juli t/m 20 november

€9,00 | student €5,00 | gratis met Museumkaart

Museum Geert Groote Huis (Deventer)

Deventer besmet! 11 mei t/m 6 november

€7,50 | gratis met Museumkaart

Jan Sluijters, *Portret van Greet van Cooten*, 1910, olieverf op doek, Singer Laren, schenking Collectie Nardine. Te zien bij Sluijters en de modernen Singer Laren.

**Museum Waelstee
Stichting Cultuurhis-
torisch Museum Texel
(De Waal)**

*De rol van de vrouw (in
het boerenbedrijf, de zui-
velbereiding en in de vlas-
en wol verwerking)* t/m
31 oktober
€7,00 | gratis met Muse-
umkaart

**Lalique Museum Ne-
derland (Doesburg)**
*Stromingen & Gestalten -
Zilver & juwelen van art
nouveau tot art deco* 3 juli
2022 t/m 18 juni 2023
€7,00 | €3,50 met Muse-
umkaart

**Frans Hals Museum
(Haarlem)**
*Anna Bella Geiger. Brazi-
liaans Kunstpionier* t/m
21 augustus
€16,00 | gratis met Muse-
umkaart

**Museum Haarlem
(Haarlem)**
*Haarlem 1572-1573 - De
stad belegerd en verde-
digd* t/m 12 september
€10,50 | gratis met Muse-
umkaart

**Voerman Museum
Hattem (Hattem)**
*De dingen dichtbij: Jaap
Nieuwenhuis stillevens in
aquarel* t/m 15 augustus
€9,50 | student €6,25 |
gratis met Museumkaart

**Museum Orientalis
(Heilig Landstichting)**
*Ontmoet heden en verle-
den tijdens de Romeinse
zomer* 26 juli t/m 11 sep-
tember
€11,00 | gratis met Muse-
umkaart

**Het Noordbrabants
Museum ('s-Hertogen-
bosch)**
*Symbolisme in Vlaande-
ren* 10 juli t/m 9 oktober
€15,00 | student €7,50 |
gratis met Museumkaart

**Katwijk's Museum
(Katwijk)**
Katwijkse klederdracht
t/m 3 september
€7,50 | gratis met Muse-
umkaart

Singer Laren (Laren)
*Sluifjers en de modernen.
Collectie Nardinc* t/m 28
augustus
€17,00 | gratis met Muse-
umkaart

**Museum Nienoord
(Leek)**
*De andere Gouden Eeuw
van Occa Ripperda* t/m
20 september
€6,50 | gratis met Muse-
umkaart

**Museum Landgoed
Verhildersum (Leens)**
*Juliana, een leven in pop-
pen* t/m 31 augustus
€13,50 | €5,00 met Muse-
umkaart

**Nationaal Glasmuse-
um (Leerdam)**
*Glas als ijsbreker (ten-
toonstelling over 'scherps-
glazen' uit de zestiende en
zeventiende-eeuw)* 1 april
t/m 31 oktober
€13,50 | gratis met Muse-
umkaart

**Keramiekmuseum
Princessehof (Leeu-
warden)**
*Korea (cultuurgeschiede-
nis)* t/m 21 augustus
Tichelaar x Humade t/m
30 oktober
€12,50 | student €9,50 |
gratis met Museumkaart

**Museum Volkenkunde
(Leiden)**
Australische kunst t/m 28
augustus
First Americans t/m 28
augustus
Indonesische bronzen t/m
28 augustus
€15,00 | student €10,00 |
gratis met Museumkaart
of collegekaart Universi-
teit Leiden

**Rijksmuseum van
Oudheden (Leiden)**
*Books that made History
(Boeken die geschiedenis
schreven)* t/m 4 septem-
ber
€12,50 | gratis met Muse-
umkaart

Museum Collectie Brands (Nieuw-Dordrecht)

Van Toverlantaarn tot Youtube (de ontwikkeling van fotografie en film vol Drentse verhalen) t/m 30 september
€8,50 | gratis met Museumkaart

Slot Zuylen (Oud Zuylen)

Moord en Brand! Slot Zuylen en Rampjaar 1672 t/m 18 september
€14,00 | student €11,00 | gratis met Museumkaart

Watersnoodmuseum (Ouwkerk)

Harry van Kruiningen – Kunst in tijden van de ramp en opbouw t/m 4 september
€12,00 | gratis met Museumkaart

Museum Gouda (Gouda)

Start van de stad t/m 24 september
Beleef het wonder van Gouda t/m 1 oktober
€19,50 | gratis met Museumkaart

Tongerlohuys (Roosendaal)

Over water, over land (over de boeiende ontwikkeling en de interactie tussen het vervoer over water- en landwegen in de regio) t/m 28 augustus
€6,00 | gratis met Museumkaart

Natuurhistorisch Museum Rotterdam (Rotterdam)

Het beest in ons 4 juni t/m 6 november
€8,00 | gratis met Museumkaart

Nederlands Fotomuseum (Rotterdam)

Verbeelding t/m 25 september
Typisch Nederlands 3 juli t/m 30 oktober
€14,00 | 18 t/m 25 jaar
€7,00 | gratis met Museumkaart

Fraeylemaborg (Slochteren)

350 jaar Gronings Ontzet 29 april t/m 2 oktober
€7,00

Centraal Museum (Utrecht)

De gezonde stad (900 jaar bestaan Utrecht) t/m 11 september
€13,50 | student €6,50 | gratis met Museumkaart

Museum Catharijneconvent (Utrecht)

Van God los? De onstimmige jaren zestig t/m 28 augustus
Paus Adrianus: wereldleider uit Utrecht 2 juni t/m 13 november
€15,00 | student €7,00 | gratis met Museumkaart

Veenkoloniaal Museum (Veendam)

Toppers in textiel t/m 4 september
Van korset tot paillet: 200 jaar modegeschiedenis 4 juni t/m 20 november
€9,50 | gratis met Museumkaart

Museum de Casteelse Poort (Wageningen)

Stad der Bevrijding: Herdenkt en Viert (laat zien hoe in de decennia na het einde van de Tweede Wereldoorlog deze stad is herdacht en gevierd) t/m 2 oktober
€5,00 | gratis met Museumkaart

Visserijmuseum Zoutkamp (Zoutkamp)

Vissersvrouwen t/m 31 oktober
€5,00 | gratis met Museumkaart

Vincent van Gogh huis (Zundert)

Dichter bij Van Gogh t/m 31 oktober
€6,50 | gratis met Museumkaart

Else Berg, *Zelfportret*, 1917. Te zien bij *Vrouwenpalet 1900-1950* Museum de Wier (Afbeelding via: [wikimedia.org](https://www.wikimedia.org))

FLEUR VAN AALST

This article examines the influence of the Chinese Cultural Revolution on the ethnic identity of the Mongols in China. The Cultural Revolution took the shape of an ethnic hunt on the Mongols in the province of Inner Mongolia. This, together with growing Han-Chinese migration to this province, led to rising ethnic tensions. After the Cultural Revolution, the demand for greater autonomy and rectification of the violent period of the Cultural Revolution increased. The more the Mongols were assimilated, the more the demand increased for cultural elements to mark the dividing line between the Mongols and the Han. Chinggis Khan was the layered symbol of this division. He symbolizes a place of remembrance, a *lieu de mémoire*, through which the Mongols are able to look with pride at a past in which they ruled over the Chinese.

HENK BINNEKAMP

This essay discusses how the Dutch written media reported about New York's skyscrapers in the period of 1890-1913. How the media wrote on this topic is examined by this article on the basis of newspaper and magazine articles. The inquiry is complemented by research based on secondary literature. The Dutch media reports on skyscrapers were often negative or ambivalent about skyscrapers because of their suspicious relationship with the modern United States. This can be explained through a Dutch fear of modernity, something that was also clearly visible in America. Articles with a negative or ambivalent tone were wary of anything that could be interpreted as modern.

JONAS VAN DORMOLEN

In this paper, the topic of the emergence and development of history as a modern academic discipline will be discussed. The article frames this process as originating in the turbulent times of the French Revolution and the Napoleonic Wars. During these times, new ways of dealing with the past in relation to the present were – especially in Germany – developed. The article argues that the work and life of historian and diplomat Barthold Georg Niebuhr, who was the first teacher of history at the newly founded University of Berlin in 1810, was pivotal in this process. Although he was often diverted by the political burdens he had to carry, he managed, in his writings on early Roman history, to give the study of history a new impetus that carried the discipline to the modern era.

SIMON VAN OORT

The veneration of and frequency with which the founding fathers are alluded to is a remarkable feature of both past and present American politics. This article traces the origins of the phrase 'founding fathers' by focusing on Warren Harding's popularisation thereof. Harding was the first to abundantly use the 'founding fathers' in his political speech and it was a key component of his rhetorical repertoire. 'Founding fathers' is a remnant of Harding's particular style of speech and he contributed heavily to the term's religious connotation. By his use of the 'founding fathers', Harding built on the ancestor worship theretofore present in nineteenth-century America. Hardings rhetoric and this pre-existing discursive practice moreover appear to be partially rooted in a neoclassical tradition. Harding's 'founding fathers' found fertile ground in the nostalgic and nationalistic atmosphere of the immediate post-WWI period.